धूर्तसमागमं नाम प्रहसनम् (अ)

121
2 (A-E)

Dhoorta Samagam Nama Prahasanam

121
२(B)

✓121
2
(B)

"अथ मल्लिनाथीया सञ्जीवनी व्याख्या"

+ +

॥श्रीगणेशायनमः॥शारदाशारदांभोजवदनावदनांबुजे॥सर्वदासर्वदास्माकंसंनिधिंसंनिधिःक्रियात्॥१॥सइति॥सरघुर्गुरुणापि
१ त्राद्त्तराज्यंराज्ञःकृमिप्रजापरिपालनात्मकंपुरोहिताद्यस्वीयक॥प्रतिपद्यप्राप्यदिनांतेसायंकालेसवित्रानिहितंतेजःप्रतिप
द्युतारानोग्निरिवाधिकंबभौ॥सायंतेजःसायंमग्निंसंक्रामतिव्याहृत्योवायन्नग्निमनुप्रविशतिअग्निर्वाआदित्यःसायं
प्रविशतिश्रुतिप्रमाणानानीति॥१॥दिलीपेति॥दिलीपानंतरंराज्येप्रतिष्ठितंअमुंस्थितंरघुंनिशम्याकर्ण्यपूर्वेदि
लीपकालराज्ञांहृदयेप्रकर्षेणधूमायस्यसजातःप्रधूमितोग्निःउत्थितइवप्रज्वलितइवपूर्वोदधिकः-संतापोन्यद्रि
त्यर्थः॥राजकत्वकस्यापिनिशमनस्यग्निउपचारान्नासमानकर्तृकस्यविरोधः॥२॥पुरुहूतेति॥पुरुहूतध्वजःइंद्र
ध्वजःसकलिरइत्यर्थःराजभिःपूजितइत्युत्कंभविधातेरश्वयःकुरुतयाअपिइंद्रकेतोर्युधिष्ठिरंपर्जन्यःकामवर्षस्यात
स्मिन्राजेनसइशइतिचतुस्तंभंध्वजाकारंराजद्वारेप्रतिष्ठितं॥आहुःशक्रध्वजंनामपौरलोकेसुखावहमितिच॥
पुरुहूतध्वजस्येवतस्यरघोनवमभ्युत्थानमभ्युन्नतिंअभ्युदयंचदर्शिन्यः॥उदूर्ध्वंप्रस्थितोउल्लसिताश्चनन
यनपंक्तयोयासांताःससंतानाःप्रजाप्रजास्यासंततोजनस्त्स्वभवत्राप्यमरः॥३॥समपीति॥द्विरदइवद्विरदे
नवागच्छतीतिद्विरदगामीना॥कृतंयुपमानेसुप्यजातौणिनिरीतिणिच॥तेनरघुनासमंयुगपदेवद्वयंस
२३ माक्रांतंअधिष्ठितंकिंतद्द्वयंपुरतुरागतंपित्र्यंपितुर्यदिदितियत्स्वयःसिंहासनमखिलमरिमंडलमपि
समरीसमरुचसमाक्रांतमधिष्ठितंव्याख्यातं॥४॥४॥छायेति॥अथसिंहासनाद्दानंतरंतस्यलक्ष्मीसा
निध्यमाह॥छायेति॥अत्ररघोस्तेजोविशेषणस्वयंसंनिहितयालक्ष्मीछत्रधारणंकृतमित्युत्प्रेक्षतेपद्मालक्ष्मीः॥ १

लक्ष्मीःपद्मालयापद्माकमलाश्रीर्हरिप्रियेत्यमरः॥सास्वयमदृश्याविला।विलेनिसंभावनायांसतांछायामंडललक्ष्येणकांतिपुंजानुमेये
न॥नतुस्वरूपतोदृश्यनछायामंडलमपिसेनेनातपत्रेणानदृश्यते॥छायासूर्यप्रियाकांतिःप्रतिबिंबमनातपइत्यमरः॥तेनप
द्मातपत्रेणपद्ममेवातपत्रंतेनकरणभूतेनसम्राज्यदीक्षितंसाम्राज्येसंसाम्राज्यकमणिदीक्षितंअभिषिक्तंप्रेजे॥अन्यथाकृपमेता
दृशीकांतिसंपत्तिरितिभावः॥५॥परिकल्पितेति॥सरस्वतीकालेकालेसर्वेष्वपियोग्यकालेषु॥निस्यविप्रयोरितिविप्सायांद्विर्वचनं
वादिकेष्ठलुतिपाठकेषुपरिकल्पितसान्निध्याकृता।सन्निधानासतीस्तुत्यंस्तोतुमर्हंतंरघुमर्थ्योभिःअर्थ्यादनपेताभिःधर्मपत्यर्थन्या
यादितिमत्स्यसयः॥स्तुतिभिस्तोत्रैरूपतस्थे॥देवतावुध्यापूजितवतीत्यर्थः॥देवतोस्वंचनविष्णुःपृथिवीपतिरितिवालेकपालाःस
केखाद्वनुसंधेयं॥एवंसतीउपदिवदूनाकररानेस्थितिवत्कव्यादासनेपदंसिध्यति॥६॥मनिति॥वसुंधराभूमिःमनुप्रभृतिभिर
न्यारिभिःमान्यैःपूज्यैःराजभिभुक्तापिअपिभुक्तेत्यर्थः॥यचापिस्यवधारणे॥अप्यर्थयदिवार्थेस्यादितिकेशवः॥तथातस्मि
न्राज्ञिअनन्यः॥पूर्वोयस्याःसाअनन्यपूर्वासानभवतीसनन्यपूर्वाअन्योप्रभुक्तेनासीत्॥तस्वयमपतिकेनानुरक्तवतीत्यर्थः॥
॥७॥अथकारसमाह॥सइति॥हियस्माक्कारणात्सरघुयुक्तदंडनयासर्वस्यलोकस्यमनआददेजग्राह॥कथमिवअतिसी
तोसूर्योनानभवतीतिनातिशीतोहमः॥नैऋर्थस्यनराढुस्यसुसुपेतिसमासःदक्षिणेदक्षिणदिग्भवोनभस्वान्वायुरिवप
लयानिवेत्यर्थः॥युक्तदंडतयेत्यत्रक्वापंदकं॥उद्भुजयेतितीक्ष्णोनमद्नापरिग्रहे॥दंडेनन्त्पतिस्तस्माघुक्तदंडःपस
स्यतइति॥॥८॥॥मंदेति॥तेनरघुणाप्रजागुरोर्दिलीपविषयेसहकारोतिसोरभश्रुतः॥अम्रश्श्रुतोरसालौसौसहकारो
तिसोरभइत्यमरः॥तस्यफलेनपुष्पोद्गमेपुष्पोदयरवततोपिगुणाधिकतयाहेतुनामंदोत्कंठाअल्पत्वोत्सुकयाःकृता
गुणोत्तरश्चोत्तरोविषयःपूर्वंविस्मारयतीतिभावः॥९॥ ॥श्रीरामजयरामजयजयराम॥ ॥श्री॥

२ नयेति॥ नयविद्भिर्नीतिशास्त्रज्ञैः नवे तस्मिन् राज्ञि विषये तमधिकृत्येत्यर्थः॥ सद्धर्मेषु प्रवृत्त्यादिकमसद्धर्मेषु प्रवृत्त्यादिकं चोपदर्शितं॥ तस्मिन्
राज्ञि पूर्व एव पक्षोऽभवत् स्वीकृतः उत्तरपक्षो नाभवत् न संस्कृत इत्यर्थः॥ तत्र सदसतोर्मध्ये सदेवाजिघृक्षत् नासत्॥ तत्तु ज्ञानं तु दोषार्थमेवे
त्यर्थः॥ पक्षसाधनयोरित्यर्थः॥ पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु इति केशवः॥१०॥ पंचानामिति॥ पंचानां भूतानां पृथिव्यादीना
मपि गुणाः गंधादयः उत्कर्षमिति शब्दं पुपुषुः॥ अत्रोत्प्रेक्षते तस्मिन् रघौ नाम्नि नवे महीपाले सति सर्ववस्तुजातं नवमिवाभवत्॥
इदेव भूतानामिदानीमपूर्वगुणयोगात् पूर्वमिवाभवदिति भावः॥११॥ यथेति॥ चंदयति प्रह्लादयतीति चंद्रः इंदुः चदि ह्लादने इतोरो
णादिकप्रत्ययः॥ प्रह्लादकारणादन्वर्थोऽनुगतनामको भूत्॥ यथा चंद्रोऽन्वर्थः सार्थकः प्रतापाद्धेतोर्भूत्॥ पद्य विराजशब्दोऽपि र
जतेः रत्यर्थात् कनिन् प्रत्ययः॥ तेन तु रंजेरस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रंजनाद्राजेत्युक्तं कविना॥१२॥ कामेति॥ विशालेत
स्य रघोर्लोचने कामं कर्णांतयोर्विश्रांते कर्णप्रांगते॥ चक्षुष्मत्ता चक्षुःफलं सूक्ष्मानूक्ष्मार्थान् कृत्यार्थानुदर्शयतीति प्र
प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेण वा सोदिशेषः॥ शास्त्रं दृष्टि विवेकिनामिति भावः॥१३॥ लब्धेति॥ ल
ब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपंथिना रक्षा पौरजनदेशनगरग्रामेषु स्थितस्य योगक्षेमाभ्यां संगत्या चैपि तुलपामो
नव्यवस्थापनं॥ सांप्रतिकेषु दिनवृत्तिकरणं त्यागः सत्पात्रे चैव काम्यान्वेव महीभुजां प्रशमनमन्यते ताभिराजन
वेतिमनुः रंजनप्रतिक्रियाभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तमनं रघुं पंचजलक्षणापमचिन्हा श्रियो वि
शेषणमपत्तद्वितीया पार्थिवश्रीः राजलक्ष्मीरिव राजसमुपस्थिता प्रत्या॥१४॥ निर्विष्टेति॥ निःशेषं विष्टाः नि
र्विष्टाः कैतीरिक्ताः व्यतनेव लघवस्ते मेघमुक्तवर्षा इत्येतमार्गः॥ अतएव सुदुःसहस्तस्य रघोर्भानोश्च प्रतापः
पौरुषमातपश्च प्रतापः॥ पौरुषातपाविति यादवः॥ युगपद्विरोव्यानशो व्याप॥१५॥ ॥रामसीतालक्ष्मण॥ २

वार्षिकमिति॥इन्द्रो वर्षासु भवं वार्षिकं वर्षा निमित्तमस्मीत्यर्थः॥वर्षाभ्यष्ठगिति ठक्प्रत्ययः।धनुः संजहार रघुर्जैत्रं जयन
शीलं जेत्र।जेत्रशब्दात्तृन्नंतोत्प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेन प्रत्ययः धनुर्दधौ।यस्मात्तौ विदूर रघुप्रजानामर्थस्य रक्षि विजय
लक्षणस्य साधने विषये पर्यायेणोद्यतेकार्मुके पाणी वा नौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ पाठांतरे पर्यायेणोद्यमौ विश्रमश्च ययो
स्तौ पर्यायोद्यमविश्रमौ द्वयोः पर्यायकरणादेकेशयाविति भावः॥१६॥पुंडरीकेति॥पुंडरीकं सीतांभोजमेवातपत्रं यस्य सः तथो
क्तः॥विकसितकाशानि काशाख्यतृणकुसुमान्येव चामराणि यस्य सः तथोक्तः॥ऋतुः शरदृतुः पुंडरीकानि आत
पत्रकाशानि चामरं तं रघुं विडंबयामास अनुचकार॥तस्य रघोः श्रियं पुनः शोभां तु न प्राप॥शोभासंपत्तिषु प्रासु
लक्ष्मी श्रीरिवदृश्यत इति शाश्वतः॥१७॥प्रसादेति॥प्रसादेन सुमुखे तस्मिन् रघौ विशदप्रभो निर्मलकांतौ चंद्रे
च द्वयोर्विषये तदा चक्षुष्मतां॥प्रीतिरनुरागः समरसा समप्रस्वादा तुल्यभोगेति यावत्॥रसो रागे द्रवे रसः स्वादे विति
विश्वः॥१८॥हंसेति॥हंसानां श्रेणीषु पंक्तिषु ताराषु नक्षत्रेषु॥संतिकुमुदं इति कुमुदप्रायेषु इत्यर्थः॥कुमुद्वान् कुमुदप्राय
इत्यमरः॥कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्॥तेषु वारिषु च तदीयं नारघुसंबंधिनं यशसा वि तत यः संपदः पर्यस्ता
इव प्रसारिताः किमित्युत्प्रेक्षा। अन्यथा कथमेषां धवलिमेति भावः॥१९॥इक्ष्विति॥इक्षुणां छाया इक्षुछाया॥
छाया बाहुल्ये इति नपुंसकत्वं तत्र निषण्णा इक्षुछाया निषादिन्यः॥स्त्रीलिंगपाठे इक्षोः छायेति विग्रहः अ
न्यथा बहुत्वेन पुंसकप्रसंगात्॥शालीनां पायंति रक्षंति इति शालिगोप्यः॥सस्यपालिकाः स्त्रियः कर्मण्यण्॥
रिहाधाज्जि स्यादिना ङीप् गोप्त्युः रक्षकस्य रघोः गुणेभ्य उदयो यस्य तत् गुणोत्पन्नं व्याकुमारं कुमारानारभ्य

३ कुथोद्भूतः कुथारंभोयस्य तत्कुमारैरपिस्तुत्यमानमित्यर्थः ॥ यशोजगुः गायंतिस्म यद्वा कुमारस्य सतो रघोर्याः कुथाइ द्विग
जयोदयः स तत्प्रारभ्य प्याकुमारकथांच तत्राप्पाजिविधावव्ययीभावः ॥ तस्य तु ह्यातोय स्मिन्कुर्मणिगानोत्रि
याविशेषणमेतत् ॥ स्याद्भ्यादानमुद्धातप्रारंभ्येत्यमरः ॥ व्याकुमा कुथोद्भूतमितिपाठे कुमारस्य सतस्तस्य कथा
भिश्चारित्रैरुद्भूतंयद्यशांप्रारभ्य यशोजगुरितिव्याख्येयं ॥ २० ॥ प्रसन्नादेति ॥ महोजसः कुंभयोनेरगस्त्यस्य व्यग
स्त्यः कुंभसंभवइत्यमरः ॥ उदयादं भः प्रससारप्रसन्नमभूत ॥ महोजसा रघोरुदयादभिभवाच्छंकिद्विषतां मनः चक्षुभेका
लुष्यंप्राप ॥ २१ ॥ मदेति ॥ मदोग्राः मदोद्धताः ककुदेर षामस्तीतिककुदंनलः महाककुद इत्यर्थः ॥ पा आदित्वान्नुपूकार
स्यवत्वाभावः ॥ सरितांकुलानिउद्रुजंतीतिकूलमुद्रुजाः ॥ उदिकूलेरुजीवहोरितिखच्प्रत्ययः ॥ अरुर्द्विषदस्यो
रितामुमपाहौ तश्चैतेउक्षाणश्चमहोक्षाः ॥ अचतुरेत्यादिनानिपातना दरांत खेलीलारवलंविलाससुमगतस्य
रघोरुत्साहवतोवपुष्मंतः परमेज कुत्स्यावि क्रमंसोर्यमानुकारुरनुचक्रुः ॥ २२ ॥ प्रसवैरिति ॥ मदस्ये
व गंधोएषांतेमदगंधिमिः उपमानाच्चेतिसमासांतइकारः ॥ सप्तपर्णानां वृक्षवि शेषाणां ॥ सप्तपर्णो
विशालत्वक्शारदोविषमच्छदइत्यमरः ॥ प्रसवैः पुष्पैः राहता सतस्य रघोर्नागा गजाः गजपितामभ्या
तंगोविन्त्यमरः ॥ प्यसप्पयेवाहतनितपास्पर्धयेवसत्यधेवप्रसुस्रुवुः ॥ मंदंववृषुः ॥ प्रतिगजमदगं
धाभिमनादितिभावः ॥ कूराःकेटाभ्यांमद्राव्ध्वनेत्राभ्यांचमदस्रु तिरितिपालकाव्ये कराभ्यांसा
रेधाभ्यामित्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥ ॥ राम राम राम ३

सरितीति॥ सरोगाधाः सुप्रतराः कुर्वतीपथो मार्गांश्च स्यानकर्दमान् शुष्कपंकान्कुर्वतीसंयोदरा●तो
धालोयण्वलः इति श्यायतेर्निष्ठानत्वं॥ शरत्तु शरदृतुस्तं रघुं शक्तेरुत्साहशक्तेः प्रथमं प्राक्यात्रायै
दंडयात्रायै चोदयामास प्रेरयामास॥ प्रभुमंत्रशक्तिसंपन्नस्य तस्य शरदृतुः स्वयमुत्साहमुत्पाद
यामासेत्यर्थः॥२४॥ तस्मैति॥ वाजीनामश्वानां नीराजनविधौ नीराजनाख्ये शांतकर्मणि समयान्वि
धिवत्हुतो होमसमीद्धो वह्निः प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणं॥ तिष्ठद्गुप्रभृतित्वाद व्ययीभावः॥
प्रदक्षिणं या अर्चिज्वाला वन्हेर्ह्वयो ज्वालकीला वर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियामित्यमरः॥ तस्या
व्याजेन हस्तेनेव तस्मै रघवे जयं ददौ॥ उक्तं च महायात्रायां दृश्य प्रदक्षिणं गतो हुतभुक्नृ
पस्य धात्रीं समुद्ररशनां वशलांवरागां कुरोतीति वाजिग्रहणं गजादीनामप्युपलक्षणं तेषामपि
नीराजनाविधानात्॥२५॥ स इति॥ गुप्तो मूलस्य निवासस्थानं प्रत्युत पर्यंतिः प्रांतदुर्गं चियेन स
गुप्तमूलपर्यंतः शुद्धपार्ष्णिरनुद्धृतपृष्ठशत्रुः॥ सैन्यारक्षितापृष्ठदेशो वा॥ अयान्वितः शुभा
वहविधियुक्तः॥ अयः शुभावहो विधिरित्यमरः॥ स रघुः षड्विधं मौलभृत्यादिरूपं बलं सैन्यं॥

४

मौलं भृत्यं सुहृद्वैणि द्विषद्दार विकं बलं मित्यमरः ॥ आशाय दिशं जिगीषया जेतुमिच्छया प्रतस्थे चचाल ॥ २६ ॥
भवाकिरन्निति ॥ वयोवृद्धाः पौरयोषितः प्रयातं रघुं लाजैराचारलाजैर्मंदरोद्धूतैः पृषितैः बिंदुभिः क्षीरोर्मिपः क्षी
रसमुद्रोर्मयो अच्युतमिवाकिरन् पर्यक्षिपन् ॥ २७ ॥ प्राचीनबर्हिर्नाम ककुप्रिय इन्द्र इति कं चित् ॥ इंद्रो
वा पर्जन्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीनबर्हिस्तथेति ॥ इंद्रपर्यायेषु तत्त्वाभिधानात् ॥ तेन तुल्यः सरघुर
निलेनानुकूलेन वातेनोद्धूतैः केतुभिः ध्वजैरहितान् रिपून् तर्जयन्निव त्तसयस्ति वन निर्जिगीषुस्त्वरीरनुदात्त
त्वात् चात्वस्वेडेडि रुकुरेणे नानुदात्तत्वं निमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात् परस्मैपदमिति वामनः ॥
प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ ॥ २८ ॥ रजोभिरिति ॥ किं कुर्वन् स्यंदनोद्धूतैः रजोभिर्घनसंनिभैः वर्णतः क्रियातः प
रिमाणतश्च यथाक्रमं व्योम आकाशं भुवस्तलमिव तलं च व्योमेव कुर्वन्नगात् तथाविति पूर्वेण संबंधः ॥ २९ ॥
प्रताप इति ॥ अग्रे प्रतापस्तेजोविशेषः सप्रभावः ॥ प्रतापश्च यस्तेजः कोशदंडजमित्यमरः ॥ ततः शब्दः सेना
धूलकुलस्तदनंतरं परागो धूलिः ॥ परागः पुरागः पुष्परजः सिधूलिः स्नानीयचूर्णयोरिति विश्वः ॥ पश्चा
द्रथादिरथाश्चाशिकं चतुरंगं बलं इति इत्थं चतुःस्कंधे च चतुर्व्यूहे च स्कंधः प्रकांडे कायेंसे विज्ञानादिषु पं ४
चसु ॥ [illegible]पसमुहे व्यूहे चेति हैमः ॥ सा च मूर्त्ययो ॥ रनानीकमिति पाठे तिङ्गध्याहारेण योजना ॥ ३० ॥

२

पुरोगैरिति ॥ मार्गे निम्नगा नद्यः तस्य रघोः पुरोगैः पुरस्तात् गच्छद्भिः सैनिकैः कलुषाः क्षोभिताः सत्यः प्रस्था
यिभिः सह गच्छद्भिः सैनिकैः कृशाः पश्चात् स्थायिभिः पृष्ठत आगतैः सैनिकैः पंकाश्रयीकृताः ॥ अनेन त
स्य सेनाबाहुल्यं कथितं ॥३१॥ मरुपृष्ठेति ॥ स रघुः शक्तिमत्त्वात् समर्थत्वात् मरुपृष्ठानि निर्ज
लस्थानानि समानौ मरुधन्वानावित्यमरः ॥ उदंभांसि उद्गतजलानि चकार ॥ नाव्याः नौभिस्तार्याः
नदीः नाव्यं त्रिलिंगं नौतार्ये इत्यमरः ॥ नौवयोधर्मविषमूलेत्यादिना यत्प्रत्ययः सुप्रतराः सुखे
न तार्याश्च चकार ॥ विपिनानि अरण्यानि अटव्यरण्यं विपिनमित्यमरः ॥ प्रकाशानि निरस्ता
नि चकार ॥ तस्यागम्यं किमपि नाभूदिति भावः ॥३२॥ स इति ॥ प्रहितां सेनां पूर्वसाग
रगामिनीं कुर्वन् स रघुः हरस्य जटाभ्रष्टां गंगां कुर्वन् सा पि पूर्वसागरगामिनी भगीरथ
इव बभौ ॥ भगीरथो नाम कश्चित् कपिलदग्धानां सागराणां वनाय हरशिरसो गं
गां प्रवर्तयामास तस्य बंधाज्जा च भागीरथीति गीयते ॥३३॥ त्याजितैरिति ॥ फलं
लाभं च पक्षे फलं प्रसवं च त्याजितैः ॥ त्यज्येण्यंतादृद्विकर्मकादप्रधाने न कर्मणि
क्तः ॥ उत्खातैः स्वपदात् च्यावितैः अन्यत्रोत्पाटितैः बहुधा भग्नैः नृपैः जितैस्तस्य त्रिधि
त्रैः नृपैः पादपैः दंतिनो गजस्येव तस्य रघोर्मार्गः उल्बणः प्रकाशः आसीत् ॥ प्रकाशं प्रक
टं स्पष्टं उल्बणं विशदं स्फुटमिति यादवः ॥३४॥ श्री रामजयराम जयजयराम

५

[illegible]स्यानिता ॥ जयश्रीय जयनशीलं जित्वक्षिति विश्रुतेण्य स्यादी नाइन प्रत्ययः ॥ सरघुरेवं पुरो
अन्यौर रसाद्र ॥ दक्षिणापथ्यान्नू पुरसस्य गिति त्यब्लूप्र त्ययः ॥ तां सर्वा नि त्यर्थः ॥ विपुनायां
दिरुक्लः ॥ जनपदान्देशान्नू तालीवनैस्यामम महोदधेरुपकंठमतिक्रम प्राप ॥ ३५ ॥ अनम्रा
णामिति ॥ अनम्राणांकूर्मणी षष्ठी ॥ समुद्धर्तुस्समुलयितुस्त माद्रघोः सकाशात् ॥ भी
तार्थानां भयहेतु रित्यपादानात्पंचमी ॥ सिंधुरयान्नदीवेगादिवसुह्मेः सुह्मदेशीयैः
सुह्मादयः स क्षोजनपदवचनाः क्षत्रिय मात्वं [illegible] वेतसां वेतसंबंधिनीं वृत्तिं प्रप
न्नि त्यर्थः ॥ व्याक्रिस्यात्मा संरक्षितव्य त्रक्रौटिल्यः बलीय सामि युक्तो दुर्बलः स
वेत्रानुभूय लेवैतस धर्मे मा तिष्ठेदिति ॥ ३६ ॥ वंगानिति ॥ नेता नायकः सरघुः नौ
भिः साधनैः [illegible] उद्धता [illegible] वंगान्नूराजन्तरसा वलेन [illegible] तरसीव [illegible] सीतिविग्रहः ॥
उ[illegible] योन्मूल्य गंगायाः स्रोतसां प्रवाहाणां अंतरेषु द्वीपेषु जयस्तंभान्निचखान स्थापि
तवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ आपादेति ॥ व्याघ्र पद्ममघ्रिपर्यंतं प्रणता व्यतयेवो दृश्यते ताः
पूर्वमध्य विप्रतिरोपिताः पश्चात्स्थापिता [illegible] कलमाः शालिविशेषाइव ॥ शालयः कं ५

द्विषामिति ॥ काकुत्स्थ इति ॥ रघुस्तत्र महेन्द्रे द्वन्द्वौ विषाणनाराचदुर्दिनं नाराचानां बाणविशेषाणां दुर्दिनं लक्षणया वर्षमुच्यते ॥
विषह्यसीति । रवात्स्वयमिव्या शास्त्रस्य प्रगल्भस्तातइव जयमंगलार्थं च निरुह्यत्क वानुजयश्रियं प्रतिपेदे ॥
ताम्बूलीनामिति ॥ तत्र महेन्द्रे द्वाद्वोयुध्यत इति योधाः पचाद्यच् ॥ चरिताः कॢप्तिताः आपानभूमयः पानभूमयो देशा येषां ते
तथोक्ताः सन्तः नारिकेलासवं नारिकेलमद्यं ताम्बूलीनां नागवल्लीनां दलैः पत्रैः ताम्बूलवल्लीतु ताम्बूली नागवल्ली
त्यमरः ॥ शात्रवं यशश्चापपुर्जह्रिरित्यमरः ॥ ४२ ॥ गृहीतेति ॥ धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः स नृपो रघुर्गृ
हीतश्चासौ प्रतिमुक्तश्च तस्य महेन्द्रनाथस्य श्रियं संपत्तिं संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्चेत्यमरः ॥ जहार धर्म
र्थमिति भावः ॥ मेदिनी गोत्राकुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही त्यमरः ॥ न तु जहार ॥ शरणागतवात्स
ल्यादिति भावः ॥ ४३ ॥ गत इति ॥ ततः प्राचीविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिनां फलीतक्रमुकश्रेणीमतां ॥
वीथ्यादित्वादिनिः घोंटा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुर इत्यमरः ॥ वेलायाः समुद्रकूलस्य तटेनोपांतेनैवाग
स्त्यनाचरितां सविलामास्याद्दक्षिणां दिशं दिकर्सुककूजनः काष्ठाशाश्च हरितश्च ताइत्यमरः ॥
प्रजाशास्य जयः अयत्नसिद्धस्याप्यर्थनाय जयः स नृपः ययौ ॥ व्यगैरस्या दक्षिणामाशामाश्रित्य नम्र
सिस्थितः ॥ अगस्त्यभ्रात्रयोगी विंध्याचलापिमर्दन इति ब्रह्मपुराणे ॥ ४४ ॥ स इति ॥ रघुः राजानां
दंतीनां दंतीदंतावलो हस्ती द्विरदोनेकपो द्विपः मातंगगजौ नागइत्यमरः ॥ दानेन मदेन सुगंधिना

गंधस्येत्यादिनाइकारादेशः समासांतः ॥ यद्यपि गंधस्येत्वे तदेकांतग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगंधविवक्षाया
मेनेकारादेशो ॥ स्तथापि निरंकुशाः कवयः तथा मस्यकाव्ये वपुरयुक्तच्छदगुच्छसुगंधयः सततगास्तरुगा नगिरो
लिभिः नैषधे च ॥ आपांहि तपुस्य न बारिधारास्वादुः सुगंधिः स्वदते तुषारेति ॥ न कर्मधारयान्मत्वर्थीयेति निषे
धादिनिप्रत्ययपक्षोपि न घन्यश्चैव ॥ सेनायां समवेताः सैनिकाः सेनायां समवेता ये स्तेः सैन्यास्ते सैनिका
श्चेत्यमरः ॥ सेनायाः वेस्यनुव्यत्ययः ॥ तेषां परिभोगेन कावेरीनाम सरितं सरितांपत्युः ॥ समुद्रस्य शंका
नीमिव श्चसनीयामकरोत् संभोगलिंगदर्शनात् भर्तुर विश्वासो भवतीति भावः ॥ ४५ ॥ बलैरिति ॥
विजगीषोर्विजयतुमिच्छोर्गताध्वनः तस्य रघोः बलैः सैन्यैः बलं शक्तिबलं सैन्यमिति विश्वः ॥ मरीचेषु म
रीचवनेषु उद्भ्रांताः हारिताः पक्षिविशेषा यास्तताः तेषां विशेषाहारितो मद्गुः कारंडवः प्लवइत्यमरः ॥
मलयाद्रेरुपत्यका आसन्नाः भूमयः उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यकेत्यमरः ॥ उपधित्यामिति
त्यकन् ॥ आसन्नाउपत्यकास्विति तद्धितार्थः ॥ उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वं ॥ ४६ ॥ स संजुरिति ॥ अश्वैः
क्षुण्णाना मेलानामेलालतानां मुत्पतिष्णवः उत्पतनशीलाः अलंकृञिन्यादिना इष्णुच् प्रत्ययः फ
लरेणवः फलरजांसि तुल्यगंधिषु समानगंधिषु सर्वबुध्नीति इनंतो बहुव्रीहिः मत्तभानां मत्तकुंजराणां
इभः स्तंबेरमः पद्मीत्यमरः ॥ कटेषु गंडेषु गण्डः कटः करटः कपोलस्यादित्यमिः स संजुः सक्ताः ॥ गजकी
करीकरावित्यमरः ॥ ४७ ॥

७ भोगीति॥ चंदनानां चंदनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पितं सज्जितं त्रिपदीछेदिनां पादशृंखलछेदिनामपि
त्रिपदी पादबंधनमिति यादवः॥ करीणां ग्रीवासु भवं ग्रैवं कंठबंधनं ग्रीवाभ्योऽणुप्रत्ययः॥ नास्य सतुनं स्रस्तम
भूत॥ युभ्यो लुङीति परस्मैपदं॥ पुषादिद्युताद्युदित्वान्निदितामिच्चादिना नकारलोपः॥ ४९॥ दिशीति॥ द
क्षिणस्यां दिशि रवेर्भानोरपि तेजो मंदायते मंदं भवति तस्यां लोहितादिभ्यः क्यष्प्रत्ययः॥ वाक्यपूढस्याम
णपदे॥ भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविरित्यमरः॥ दक्षिणायने तेजो मांद्यादिति भावः॥ तस्यामेव
दिशि पांड्यानां जनपदानां राजानः पांड्याः पांडोर्डयण्वक्तव्यः॥ रघोः प्रतापं तेजः॥ प्रतापस्तेजसि स्वद इति है
मः॥ न विषेहिरे न सोढवंतः॥ सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य महानुत्कर्षो गम्यते॥ ५०॥ ताम्रप
र्णीति॥ ते पांड्याः ताम्रपर्ण्या नद्याः समेतस्य महोदधेः संबंधि संचितं मुक्तासारं मौक्तिकवरं॥ सारो बलेस्थि
रांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिष्वित्यमरः॥ स्वं स्वकीयं संचितं यश इव तस्मै रघवे निपत्य प्रणिपत्य ददुः॥ यशःसं
शुभ्रत्वादारोपणता ताम्रपर्णीसंगमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्रसिद्धं॥ ५१॥ सईति॥ व्यसह्येति॥ व्यसह्यविक्र
मः शक्तिसंपत्॥ विक्रमः शक्तिसंपदि क्रांतौ चेति हैमः॥ स रघुः तेषु आलीढचंदनौ आस्वादितगंधसारद्रु ७
प्रोसह्यशक्तिसंपत्॥ श्रीचंदनोऽस्त्रियामित्यमरः॥ स्तनपक्षे प्राप्तप्रसृतचंदनानुलेपौ
प्रो॥ गंधसारो मलयजो भद्रश्रीश्चंदनोऽस्त्रियामित्यमरः॥ स्तनाविव कुचाविव स्थितौ मलयदर्दुरौ नाम अद्री लेभ्यकाकाम्यया निविश्य
तस्याः दक्षिणस्याः दिशः स्तनाविव कुचाविव स्थितौ॥ उदकान्यस्य संजातानि उदन्वान् उदधिः॥ उदन्वानुदधौ चेति
पशु ज्यानिर्विशोऽभ्रतिभोगयोरित्यमरः॥
निपातः॥

लमाद्याश्च वक्षिकन्याश्च पुंस्यमित्यमरः॥ तेषां पादपप्रत्यंतपर्यंतपादेषु बुध्नतुरीयांगा इति विश्वप्रकाशः॥ उत्खातप्रति
रोपिताश्च रघुफलेधनेरन्यत्र सस्ये संवर्धयामासुः॥ फलं फलेधने बीजनिष्पत्तौ भोगलाभयोरिति विश्वः॥ ३७॥ स इति॥
रघुर्बद्धद्विरदा एव सेतवो यैस्तैः सैन्यैः कपिशां नाम नदीं कपिशामिति केचित्पठंति तीर्त्वा उत्कलैः राजभिः आदर्शितपथं
संदर्शितमार्गः सन् कलिंगाभिमुखो ययौ॥ ३८॥ स इति॥ स रघुर्महेंद्रस्य कुलपर्वतस्याग्रे महेंद्रो मलयः सह्यः शुक्ति
मानृक्षपर्वतः॥ विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वता इति विष्णुपुराणं॥ तं मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापं न्यासा
रथिर्नियंतेव द्विरदस्य विशेषस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितं अंकुशमिव न्यवेशयत् निक्षिप्तवान्॥ त्वक्
छनित अश्वावान् मासस्य व्यथनादपि॥ आत्मानं यो न जानाति सस्याद्ध्मरविदिक्कुर इति॥ जराजपुत्रीये॥
चिरकालेन यथावेति इत्यस्योपरि चितामपि॥ गंभीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिरिति मृगचर्मीये॥ ३९॥
पतीति॥ गजसाधनः कालिंगः कलिंगानां राजा जनपदशब्दात् मगधकलिंगसूरमसादिभ्योऽण्प्रत्ययः॥ अस्त्रैराकु ५
धैः स्तरघुं पक्षाणांछेद उद्यतमुत्तुंगे शिलावर्षं पर्वतइव प्रतिजग्राह जिगीषुवान्॥ ४०॥ द्विषामिति॥
काकुत्स्थः रघुस्त महेंद्राद्रौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नाराचानां बाणविशेषाणां दुर्दिनं लक्ष्यावर्षमुच्यते॥
विषह्य सहित्वा स्वयं यथा शास्त्रे मंगलस्नातनु इव विजये मंगलाचर्च्यस्येव जयश्रियं प्रतिपेदे॥
यतु से वे खधिरस्नाने सन्नमंगलम्मरो च कृमिति यादवः॥ ४१॥ ॥ श्रीराम जय राम जय जय राम॥ ६

२ २

८ कंचुकोनां वाणोस्त्री इत्यमरः ॥ अयत्नपर वार्संतां अयत्नसिद्ध गंधवासनाद्रव्यं च प्रगममतृपिष्टातः
परवासकइत्यमरः ॥ ५५ ॥ अभ्यस्येति ॥ च वैतां गच्छलोंवाजिनांवाहानांवाजिवाहार्व गंधर्वहयसैंधवसप्त
यः इत्यमरः ॥ गात्रसिंजितैः गात्रेषु रुद्ध्यमानैः कृतरिक्तैः संजितैरितिवापाठः ॥ संजितवंर्थे ता कूर्मणि भूः
वर्मभिः कवचैः अथतनुत्रंवर्मदंशनमनुरछदः कंकटकोजगरः कवचोस्त्रियामित्यमरः ॥ तत्पातराजो
क्रायस्तालमित्यमरः ॥ ध्वनिः ॥ ध्वनिध्वानरवस्वारवस्वानाइत्यमरः ॥ अभ्यस्यतनिस्फुतः ॥ ५६ ॥ स
खर्जुरीति ॥ खर्जुरीणां तरूणां द्रुमविशेषाणां ॥ खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाइत्यमरः ॥ स्कंधे
षुप्रकांडेषु ॥ अस्त्रीप्रकांडः स्कंधः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोरित्यमरः ॥ नद्धानां बद्धानां करिणां मदो
द्गारेणमदस्त्रावेणमदोदानमित्यमरः ॥ सुगंधिषु गंधस्येत्यादिनाइकारः ॥ कटेषु गंडेषु पुन्नागेभ्यः पु
न्नागपुष्पाणि विहायत्ल्य त्वोपपंचमी ॥ पुन्नागः पुरुषः स्तुंगः केसरोदेववल्लभ इत्यमरः ॥ शिलो
मुखाः अलयः पेतुः पतंतिस्म अलिबाणौ शिलीमुखावित्यमरः ॥ तत्रसौगंध्यातिशयादितिभा
वः ॥ ५७ ॥ अवकाशमिति ॥ उत्खातनुद्धिः रामाय जामदग्न्याय अभ्यर्थितायाचितो वकाशं स्थानं ८
ददौ ॥ रघवे तु अपरांतमहीपालव्याजेन करंबलिं ददौ ॥ बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः ॥ बलिदैन्योप
हारयोः करे चामरदंडे च ग्रहदारुशरांशुयोः ॥ रवकसंकोचे गंधके चिते हेम ॥ अपरांतानामसमुद्रप

ध्यदेशः त्वैः दन्ते करे समुद्रदत्तस्वपचारः करदानं च भीत्यानतु श्रयेतिरामाद्रघोरुत्कर्षः ॥ ५८ ॥ मत्तेति ॥
तत्र सरघुर्मत्तानां भिन्नानां मत्तकुंजराणां रदनोत्कीर्णानि रेतक्षतान्येवमावेककः ॥ रदनादंतनादंताः रदाइ
त्यमरः ॥ ... निवृष्टानि अक्रमनीयोत्कटयोरितिहेमः ॥ विक्रमलक्षणानि पराक्रमचिह्नानि विजय
वर्णावलीस्थानानि यस्मिं ... थोत्कं विक्रलक्षम् चलक्षणं इत्युः ॥ त्रिकूटमेवोच्चजयस्तंभं चक्रे
रागठप्रहारोत्रिकूटे द्विरदोत्कीर्णवर्णस्तंभ रघोजयस्थायको भवदित्यर्थः ॥ ५९ ॥ पारसीकानिति ॥
ततः सरघुः स्वयमी योगीतत्त्वज्ञानेनेंद्रियाख्यानां रिपूणांइवनामकान् ॥ आख्या ... व्यभिधानं च नामधेय
च नाम च इत्यमरः ॥ रिपून् रिति वा ... रिपौ रिसपत्नारीइत्यमरः ॥ पारसीकान् पारसीभाषाविशे
षां कायंतीति ॥ कैगैरै शब्दे तान् ... जेतुं स्थलवर्त्मना स्थलीयःस्थाः ॥ अन्यलिंगो स्थलस्यानिषि
द्धत्वादितिभावः ॥ ६० ॥ यवनीति ॥ सरघुः यवनीनां यवनीस्त्रीणां ॥ जातेरस्त्रीविषयादितिज
षु ॥ मुखानिपद्मानीवमुखपद्मानि उपमितसमासः ॥ तेषां मधूनां मद्येनयोमदः मद्रागः कार्य
कारणयोरभेदेननिर्देशः ॥ नसेहे ॥ कथमिव ॥ आकाले प्रावृड्व्यतिरिक्तकाले जलदोदयः ॥
प्रावृषिपद्मविकासः स्यात्तत्वात् ॥ अज्वानां संबधिनं बालतपमिव ॥ अज्वेहितत्स्वादुज्वे
संबंधित्वं सौरातपस्य ॥ ६१ ॥ ॥ श्रीरामजय रामजय जय राम ॥ ॥ श्रीराम ॥

संग्राममङ्ग इति ॥ तस्य रघोरश्वसाधनैः पश्चाद्भवैः पाश्चात्यैः यवनैः सह दक्षिणा सह दक्षिणा पश्चा
त्पुर सरस्तं कुसहार्थे तृतीया ॥ शृङ्गाणां विकाराः शार्ङ्गाणि धनूंषि तैः कुजितैः शब्दैः व्यपवा
न्नादैः शृङ्ग संबंधिभिः कूजितैः विज्ञायाः व्यनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभटा यस्मिन् तस्मिन् ॥ र
जसंतुमुलसंग्रामः ॥ संकुलं तुमुलं समं तु ॥ तुमुलं रणसंकुलमित्यमरः ॥ ६२ ॥ भल्लेति ॥ सर
घुर्भल्लापवर्जितैः बाणविशेषकृत्तैः स्त्रैः दशपालेः भल्लाइति यादवः ॥ श्मश्रुले प्ररूढश्मश्रु
रोमवद्भिः शिरोभ्यादि व्यालुच ॥ तेषां पश्चात्यानां शिरोभिः सरघाभिः सध्रमक्षिकाभिर्व्याप्तैः
सरघा मधुमक्षिकेत्यमरः ॥ क्षुद्राः सरघाः क्षुद्राख्या नदी केतुया सरघाः कंरकारिके स
सरघा मधुमक्षिकेत्यमरः ॥ क्षुद्राः [redacted] निक्षेप्तद्रुम मधूनि पानीयइति विश्वः ॥ क्षुद्रा
मरङ्गा श्च्यतो लाभिः क्षुताविक्षो द्राणि मध[redacted]निक्षेप्तेद्रुम मधुनिपानीयइति विश्वः ॥ क्षुद्रा
भ्रमरवटर पादपादशिति संज्ञायां व्यप्रत्ययः ॥ तेषापरलेस्तवकैरिवमहितस्तारक्ष्मादयामा
स ॥ ६३ ॥ व्यपनीतेति ॥ शेषाः हताविशिष्टाः व्यपनीतशिरस्त्राणाः अपसारितशीर्षण्याः संत
रणागतकेश्वराणामेतत् ॥ तं रघुं शरणं ययुः ॥ तथाहि महतां महात्मनां संरम्भः क्षोभः प्रणिपातः प्र
तिरव प्रतिकारो यशः प्रहतां परकीय प्रोदृत्यमेवा सघं नतु ॥ जीवितमिति भावः ॥ ६४ ॥ विनयंते
ति ॥ तस्य रघोर्योधाः भयेः व्याप्तीर्णानि जिनररत्नानि चर्मभस्त्रकानि यासु तासु द्राक्षावलयाना

उदन्वानुदधिः सिंधुः सरस्वान्सागरोर्णवः इत्यमरः ॥ उदन्वतो दूरान्मुक्तं दूरतस्त्यक्तं ॥ स्तोकांतिकदूरा
र्थकृच्छ्राणि क्तेनेति समासः पंचम्या स्तोकादिभ्यइत्यलुक् ॥ ५ ॥ व्यालंबश्रुकं गलितवस्त्रमेदिन्यानितंब
मिव स्थितं ॥ सह्यं सह्याद्रिमलंबयत् ॥ प्रासेतिक्रान्तोवा ॥ ५३ ॥ संप्रतिप्रतीचीं दिशमभियात्या विसा[redacted]\
ह ॥ तस्येति ॥ अपरान्तानां पश्चात्यानां अपरान्तास्तु पश्चात्यास्ते च शूर्परकादय इति यादवः ॥ जयउद्यतै
रघुसैन्यैः विसर्पद्भिः गच्छद्भिस्तस्य रघोरनीकैः सैन्यैः अनीकं तु रणे सैन्य इति विश्वः ॥ बलं सैन्यं चक्रं चानीक
मस्त्रियामित्यमरः ॥ अर्णवः ॥ समुद्रोब्धिरकूपारपारावारसरित्पतिरित्यमरः ॥ रामस्य जामदग्न्यस्या
स्त्रैरुत्सारितोपिसारितोपिसह्यलग्नइवासीत् ॥ तत्सैन्यच्छादितो यो ऽब्धिरदृष्टवत्स्थलमिति भावः ॥
॥ ५५ ॥ भयेति ॥ तेन रघुणा भयेन त्रासेन दरत्रासो भीतिर्भीः साध्वसं चभयमित्यमरः ॥ दरत्सक्तविमुक्तं
णां परिहृत भूषणानां व्यलकेषु चूर्णकुंतलेषु व्यलकाः चूर्णकुंतलारित्यमरः ॥ चमूरेणुः सेनारजः ध्वजा
भिवाहिनी सेना एलानानीकिनीचरित्यमरः ॥ चर्णस्य कुंकु[redacted]मादिरजसः ॥ चूर्णः क्षोदे क्षारभेदे
इति हेमः चूर्णानिवासयोगाः स्युरित्यमरः ॥ प्रतिनिधिकृतः एते नयोषितां पलेप्यनं च मनांत दनु
धावनेच ध्वन्यते ॥ ५४ ॥ मरुलेति ॥ मरुला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी मुरवलेति केचित्पठंति ॥ त
स्या मारुतेनोद्धूतमुत्थापितं केतकरजस्य रघोः वारबाणानां रघुभटकंचुकानां भयायोधास्त्रयोधाइत्यमरः ॥

स्य वीर्यं सोढुमनीश्वराः अशक्ताः सन्तः गजानाम् आलानं बन्धनस्तम्भे [illegible]
तेन परिक्लिष्टैः परिक्षतैः अक्षोटैः वृक्षविशेषैः सार्धमानताः ॥६९॥ तेषामिति ॥ तेषां कांबोजानां
१० सद्भिरश्वैर्भूयिष्ठाः तुङ्गा उन्नताः द्रविणानां हिरण्यानां [illegible] हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमित्यमरः ॥ राशय उ
पदाः उपायनानि ॥ उपायनमुपग्राह्यमुपहा[illegible]स्तथोपदेत्यमरः ॥ कोशलेश्वरं रघुं
शश्वत् [illegible] विविशुः मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समा इत्यमरः ॥ उत्सेका गर्वास्तु
न विविशुः सत्यपि गर्वकारणे न जगर्वेत्यर्थः ॥७०॥ तत इति ॥ ततोऽनन्तरमश्वसाधनः सन्
गौर्याः गुरुं पितरं शैलं [illegible]हिमवन्तं ॥ गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे इति [illegible]
उद्धतैरश्वखुरोद्धतैः धातूनां गैरिकादीनां रेणुभिः तत्कूटानि हिमवच्छृङ्गाणि कूटोऽस्त्री
शिखरं शृङ्गमित्यमरः ॥ वर्धयन्निव आरुरोह ॥ उत्पतद्धूलिरेणुभिर्गिरिशिखरवृद्धिभ्र
शं मो जायत इति भावः ॥७१॥ शशंसेति ॥ तुल्यसत्त्वानां सैन्ये समानबलानां गुहाशयानां इति गु
हाशयाः अधिकरणे शेतेरित्यच् [illegible] च प्रत्ययः ॥ तेषां सिंहानां सावधि परिवृत्त्य परावृत्त्यावलो १०
कितं त्रापि रीत्यैव ग्रीवाभङ्गेनावलोकितं कर्तृ सैन्यघोषे कलकलेऽसंभ्रमं भयकारणे सत्यपि अ
संभ्रमं शंसतः श्लोक विरहितां नत्वा: प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नत्पुरुषसमास इष्यते ॥==

शशंस कथयामास सैन्येऽभ्यदित्यर्थो लक्ष्यते ॥ बाह्यचेष्टितमेवः अन्तःकरणावृत्तेर्ज्ञापकमिति भावः ॥
असंभ्रान्तत्वे हेतुः तुल्यसत्त्वानामिति न हि समबलः समबलाद्बिभेतीति भावः ॥७२॥ भूर्जेष्विति ॥
भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वक्चर्मकावपीति यादवः ॥ मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः मर्म
रः शुष्कपर्णानामिति यादवः ॥ अयं च शुष्कादिशब्दवद्गुणिन्यपि वर्तते ॥ प्रयोगश्चात्र मर्मरैरगुरुधू
पगर्भिभिरिति ॥ अमर्मरा मर्मरीभूता मर्मरशब्दवन्तो भूता इत्यर्थः ॥ कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः रन्ध्रसु
खाश्चेति भावः ॥ गङ्गाशीकरिणः शीतला इत्यर्थः ॥ मरुतो वाताः मार्गेऽध्वनि तं सिषेविरे ॥७३॥ विशश्र
मुरिति ॥ सैनिकाः सेनायां समवेताः प्राग्वहतेष्ठक् ॥ नमेरूणां सुरपुन्नागानां छायासु निषण्णानां मृगाणा
कस्तूरीमृगाणां नाभिभिर्वासितोत्संगाः सुरभिततलाः शिलाः अध्यास्याधिष्ठाय विशश्रमुर्विश्रान्ताः ॥७४॥
सरलेति ॥ सरलेषु देवदारुविशेषेषु आसक्तानि यानि मातङ्गानां गजानां ग्रीवासु भवानि ग्रैवेयाणि कण्ठशृङ्खला
नि ग्रीवाभ्योऽण् चेति चकाराड्ढञ् तेषु स्फुरितत्विषः ॥ प्रतिफलितभासः ॥ ओषधयः नक्तं ज्वलन्त्यो लता
विशेषाः नेतुर्नायकस्य रघोः अस्नेहदीपिकाः तैलनिरपेक्षदीपा आसन् ॥७५॥ तस्येति ॥ तस्य रघोः उत्सृ
ष्टेषु उज्झितेषु निवासेषु निवेशेषु कण्ठरज्जुभिर्ग्रैवेयैः क्षतानि त्वचो वल्कलानि येषां ते देवदारवः कि
रातेभ्यो वनचरेभ्यो गजानां वर्ष्म प्रमाणं ॥ वर्ष्म देहप्रमाणयोरिति विश्वः ॥ शशंसुः कथित
वन्तः देवदारुस्कन्धत्वक्क्षतैः गजानामौन्नत्यमनुमापयन्तीत्यर्थः ॥७६॥ तत्रेति ॥

११ (left margin)

तत्रहिमाद्रौ रघोः पर्वतेश्वैः पार्वतीयैः पर्वताच्छ इतिछः गणैः उत्सवसंकेतास्तेष्वसत्स्विः सहगुणानुत्सवसंकेतानजयत् उत्पं डवदतिमाहनारैत
नाराचानांवाणविशेषाणांक्षेपणीयानांभिंदिपालानांअश्मनांचनिर्घोषेन संघर्षेणोत्थितोनलो यस्मिन् तत्तथोक्तं क्षेपणीयोभिंदिपालस्त्रयो
दीर्घोपम हो पल इतियादवः॥ घोरं ज्वलनजन्यं युद्धमभूत् युद्धमायोधनं जन्यमित्यमरः॥७७॥ शरैरिति॥ सरघुः शरैर्बाणैरुत्सवसंकेतान्नाम ग
णान् विरतोत्सवान् कृत्वा जित्वेत्यर्थः॥ किन्नरान् बाहोर्भुजयोर्जयोदाहरणं जयख्यापनं प्रबंधं विशेषं गापयामास गानं एव प्राहयामा
स गापयतिबुद्धि स्यादिना किन्नराणां कर्मत्वं॥ गणानां चाध्यस्ततः पूर्वैः पराजयो ध्वन्यते॥७८॥ परस्परेति॥ तेषु गणेषु उपायनयुक्ताः प्रानयो
येषां तेषु सत्सु परस्परस्य अन्योन्यस्य रात्न्या रघुणा हिमवतः सारो धनरूपो विज्ञातः हिमाद्रिणा राज्ञः सारो बलरूपो विज्ञातः॥ अनेनत
त्सवस्तुनाम न व्यास्यं गणानां वास्तु पूर्वैः पराजय इति ध्वन्यते॥७९॥ तत्रेति॥ सरघुस्तत्र हिमाद्रौ अक्षोभ्यं अप्रधृष्यं यशोराशिं निवेश्य
निधाय पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चलितस्याद्रेः कैलासस्य ह्रियमाद्धानो जनयन् निववृते आरुरोह॥ कैलास [illegible] नगस्यैव प्रतिनिविवृत इत्यर्थः॥
नहि शूराः परेण पराजितमपि युंजत इति भावः॥८०॥ चकंपइति॥ तस्मिन् रघौ तीर्णलौहित्ये लौहित्यायेन तस्मिन्तीर्णे लौहित्या सतिलौहित्यानाम
नदी प्राग्ज्योतिषानां जनपदानामीश्वरः॥ तस्य रघोः गजानां व्यालानतां प्राप्तैः कालागरुद्रुमैः कृष्णागरुवृक्षैः सह चकंपे कंपितवान्॥८१॥
नप्रसेहइति॥ सः प्राग्ज्योतिषेश्वरः रुधाकमाद्रलसर्यं व्यधारावर्षेचदुर्दिनं च व्यधारावर्षदुर्दिनं॥ धारावर्षयाविनैवदुर्दिनं॥ रुतं तस्य रघोर्घोर
ध्वयवर्त्मनः रजः न प्रसेहे एतावकिमीसेनां तु कुल एव प्रसेहे न कुलापीत्यर्थः॥८२॥ तमिति॥ कामरूपाणां नामदेवानामीश्वरः॥ असारंड
लविक्रमं अत्यतीदू पराक्रमं तं रघुं भिन्नाः स्रवन्मदाः करटा गंडा येषां तैर्नागैर्गजैः साधनैर्नजे॥ नागान्दत्वा शरणं गत इत्य... कीरै

११

भूमीषु मार्द्विकागोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेत्यमरः॥ मधुनिद्राक्षाफलप्रकृतिर्निर्मितैः विजयश्रमं युद्धखेदं
विनयं तेस्म अपनीतवंतः कृतस्योचा शरीरे कर्मणीत्यात्मनेपदं॥६५॥ ततइति॥ ततो रघुर्भा...न्सूर्य इव
शरैर्बाणैरुस्रैः किरणैरिव किरन्नोस्त्र मयूखांशुगभस्तिघृणिरस्मय इत्यमरः॥ उदीच्यानुदग्भवान् नृपा
न्॥ अपगापासुगिति यत्॥ रसानुद्धृतानिइव उद्धरिष्यन्॥ उद्धरिष्यन्॥ कौवेरिं कुवेरसंबंधिनीं दिशमु
दीचीं प्रतस्थे अनेके वशब्दाद्यामालोपमेयं यथाह दंडी॥ एकानेकेवशब्दत्वात्सावाक्यार्थेपमाद्विधेति॥ रवि
रुत्तरायणेधिकप्रतापस्तथा रघुरपीति भावः॥६६॥ विनीतेति॥ सिंधुर्नाम काश्मीरदेशेषु कश्चिन्नदविशे
षः देशे नद विशेषे कौ सिंधुर्नासा ॥सा सरितिस्त्रियामित्यमरः॥ सिंधुस्तीरविचेष्टनैरंकपर्यं विवर्तनैः॥
विनिताध्वश्रमाः तस्य रघोर्वाजिनोऽश्वाः लग्नाः कुंकुमकेसराः कुंकुमकुसुमकिंजल्काये येषां तान् स्कंधा
न्दुधुवुः कंपयंति स्म॥६७॥ तत्रेति॥ तत्रोदीच्यां दिशि भर्तृषु व्यक्तविक्रमं भर्तृवधेन स्फुटविक्रममी
त्यमरः॥ रघुचेष्टितं रघुव्यापारः हूणा जनपदाः क्षत्रियास्तेषां अवरोधाः अंतःपुरस्त्रियः तासां कपो
लेषु पाटलस्य पाटलिमः ताडनादिकृतारुणस्य आदेशिः उपदेशकं बभूव॥ अथवा पाटलस्य आदेशी
आदेष्टा यस्य तत्तथा बभूव स्वयं तेन व्यापित इत्यर्थः॥६८॥ कांबोजेति॥ कांबोजा राजानः समरे त

कामरूपेति॥ कामरूपेश्वरः हेमपीठाधिदेवतां तस्य रघोः पादयोः छायां कनकमयपीठव्यापिनीं कांतिं रत्नान्येव
पुष्पाणि तेषामुपहारेण समर्पणेन अनर्चयामास॥८४॥ इतीति॥ जीक्षुजय राशील॥ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नु
इक्षुप्रत्ययः॥ सरघुरित्थं दिशो जित्वा रथैरुद्धतं रजः छत्रशून्येषु रघोरेकछत्रत्वादिति भावः॥ राज्ञां मौलिषु
संयतकेशेषु॥ चूडाकिरीटे केशाश्च संयता मौलयस्त्रिया मित्यमरः॥ रजो विश्रामयन्॥ संक्रामयन्नित्य
र्थः॥ न्यवर्तत निवृत्तः॥८५॥ सइति॥ सरघुः सर्वस्वदक्षिणां॥ यस्य तं सर्वस्वदक्षिणं विश्वजितं सर्वस्वद
क्षिणइतिश्रुतेः॥ विश्वजिन्नामकं यज्ञमाजह्रे कृतवानित्यर्थः॥ युक्तं चैतदित्याह॥ सतां साधूनां
वारिमुचां मेघानामिवादानमर्जनं विसर्गाय त्यागाय हि पात्रविनियोगायेत्यर्थः॥८६॥ सत्रांत
इति॥ ककुस्थो रघुः संत्रांते यज्ञांते सत्रमाच्छादने यज्ञसदा दाने वनइत्यमरः॥ सचिवानां सख्या सचि
वसखः सनूतेषामस्यैतानुसारेण द्योतनार्थे राज्ञां सखित्वव्यपदेशः राजाहः सखिभ्यष्टच्॥
गुर्वीभिः महतीभिः परास्वियाभिः शमितं पराजयेन व्यलिकं दुःखं वैलक्ष्यं यद्वा दुःखे वैलक्ष्ये
न व्यलिकमिति यादवः चिरविरहोत्सुकाः उत्कंठिता अवरोधाः अंतःपुराणि येषां ते ताननायेभ्यः
ताननुराज्ञो पत्यानि राजन्याः क्षत्रियाः ताननुरक्तः श्वराद्य दित्यजातौ यप्रत्ययः मूर्द्ध
भिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् समरः॥ स्वपुरं प्रतिनिवृत्तये प्रतिगमनायानुमेने अ

॥१२॥ तइति॥तेराजानोरेखाएवध्वजाश्चकुलिशाश्चआतपत्राणिध्वजाद्याकाररेखाइत्यर्थः॥
तानिचिन्हानियस्यततथोक्तंप्रसादेनैवलभ्यंसंम्राजःसार्वभौमस्यरघोश्चरणयुगंप्रस्था
नप्रयाणसमयेयाःप्रणतयोनमस्काराःताभिःकरणैःअंगुलीषुमौलिषुकेशबंधेषुया
स्रजोमाल्यानिताभ्यश्च्युतैर्मकरंदैःपुष्परसैःरेणुभिःपरागैश्चगौरंगौरवर्णंचक्रुः॥
प्रहर्षिणीवृत्तंम्नौजौगुस्त्रिदशयतिःप्रहर्षिणीयमितिलक्षणात्॥८८॥
इतीश्रीमन्महोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायांरघुवंव्याख्यायांसं श
जीवनीसमाख्यायांचतुर्थःसर्गः॥श्रीरामजयरामजयजयराम॥रामलक्ष्मण॥
॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ

॥१२॥

121/2(B) ✓

लप्रसक्तमित्यर्थः कामरूपं इच्छाधीनविग्रहं दुर्गादिसंचारक्षममित्यर्थः म
घोनः इंद्रस्य प्रकृतिपुरुषं प्रधानपुरुषं जानामि तेन त्वत्प्रशस्ताभिजात्यादि
गुणयोगित्वहेतुना विधिवशाद्दैवायत्तत्वात् विधिर्विधाने दैवेपीत्यमरः व
शीकापत्ततायां च वशामिच्छाप्रभेदयोरिति विश्वः दूरेबंधुर्यस्य सः दूरबंधुः
वियुक्तभार्यः अहं त्वयि अर्थित्वं गतः याचकस्य याच्ञागुणोत्कर्षः कुतोप
कृपण इत्याशंक्य दैवाधीनां याचाभंगेपि लाघवदोषाभाव एव अन्यत्र न इत्याह
याचेति नयपतिः अधिगुणे अधिकगुणे पुंसि विषये याच्ञा मोघापि वरमी
षत्प्रियं दातृगौरवाद्याच्यत्वात्प्रियत्वं याचावैफल्यात्सादीषत्प्रियत्वमिति भावः
अधमे निर्गुणे याच्ञा लब्धकामा सफलापि न वरं नापि ईषत्प्रियमपि न भवती
त्यर्थः देवो घनेवरं श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये इत्यमरः अर्थांतरन्यासोनुप्रा
यानः प्रेयोलंकारः उक्तं च दंडिना मेघः प्रियतराख्यानं यादृत्वे पद्धीय

मे०व्या०

६

इति एतद्वाक्यपादत्रयेचतुर्थपादस्यैतदर्थांतरन्यासेनोपजीवितमिति
सुव्यक्तं॥६॥ संतप्तानांत्वमसिशरणंतत्पयोदप्रियायाःसंदेशंमेहरधनप
तिक्रोधविश्लेषितस्य गंतव्यातेवसतिरलकानामयक्षेश्वराणांबाह्यो
द्यानस्थितहरशिरश्चंद्रिकाधौतहर्म्या ॥७॥ संतप्तानामिति हेपयोदजलद
जाततयेनप्रवासविरहेणसंतप्तानांसंज्वरितानां संतापस्यज्वरस्यमा
त्वमसःशरणंत्राणंपवनंतप्तानांपयोदानेनप्रोषितानांस्वस्थानप्रेषणा
रयाचरक्षकोसि शरणंगृहरक्षित्रोरित्यमरः ततस्मात्कारणात् धन
पतेःकुबेरस्यक्रोधेनविश्लेषितस्यप्रिययावियोजितस्यमेममसंदे
शंवार्तांप्रियायाः हरप्रियांप्रतिनयेत्यर्थः संबंधसामान्येषष्ठी संदेश
हरणेनावयोस्संतापनुत्तेरित्यर्थः कुत्रस्थानेसास्थितातस्यस्थानस्य
किंस्थानंकिंतत्राह गंतव्येति वहिर्भवंबाह्यं बहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेतिवक्त

६

त्यमिति पत्यत्ययः बाह्योद्याने स्थितस्य हरस्य शिरसि चंद्रिका तया धौतानि हर्म्या
णि धवलितभवनानि यस्यां सा तां तथोक्तां हर्म्यादि धनिनां वासः इत्यमरः उनेनका
वर्तिकमृकं जलं तेन का नाम अलकेति प्रसिद्धा यक्षेश्वराणां वसतिः स्थानं गंतेर्गं
तव्या त्वया गमनयोग्येत्यर्थः कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी । ७ त्वामारूढं पवन
पदवीमुद्गृहीतालकांताः प्रेक्षिष्यंते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसंत्यः कस्स
न्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां न स्यादन्योप्यहमिव जनो यः पराधीन
वृत्तिः ८ मदर्थे प्रवृत्तस्य ते पथिकांगनासमाश्वासनमानुषंगिकं फलमि
त्याह त्वामिति पवनपदवीमाकाशमार्गं आरूढं त्वां पथि गच्छंतीति पथिकाः
पथः ष्कन्निति ष्कन् प्रत्ययः तेषां वनिताः प्रोषितभर्तृकाः प्रत्ययात्प्रियाग
मनविश्वासात् प्रत्ययोधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुष्वित्यमरः आश्व
संत्यः जीवंत्य इव सप्राणा इति धातोः शत्रंतात् उगितश्चेति ङीप् उद्गृहीता
लकांता दृष्टिप्रसादार्थं उन्नमय्य धृतालकाग्राः संत्यः प्रेक्षिष्यंते उत्कं

ठवादक्ष्वंजीव्यर्थः मदागमनेनविदिताः कथमागमिष्यंतीतितत्राह जयाहि
त्वयिसन्नद्धेसतिव्यापृतेसतिविरहेसविधुरांविच्छांजायांकः उपेक्षेत
नकोप्युपेक्षेतइत्यर्थः अन्योपिमद्विधोपियः जनः जोहमिवपरा
धीनवृत्तिः पराधीनजीविकोनस्यात्स्वतंत्रस्सन्नकोप्युपेक्षेतेत्यर्थः जोर्थी
नस्स्यात् ॥८॥ मंदंमंदंनुदतिपवनश्चानुकूलोयथात्वांवामश्चायंनदतिम
धुरंचातकस्तेसगंधः गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाःसेवि
ष्यंतेनयनसुभगंखेभवंतंबलाकाः ॥९॥ निमित्तान्यपितेशुभानिदृश्यं
तइत्याह मंदंमंदमिति अनुकूलोवायुश्चत्वांमंदंमंदं जनिमंदमित्य
र्थः अथप्रकारेगुणवचनस्येतिद्वित्वमात्रकारेणगुणवचनस्येत्वेन
दाश्रयणेकर्मधारयवद्भावेनासुब्लुकोमंदंमंदमितिस्यात् एतदाहवाम
नः मंदंमंदमित्यत्रनप्रकारार्थद्वित्वं यथासदृशभाविकल्याणरूपमित्य
र्थः यथासादृश्यप्रयोगस्त्ववीप्सास्वार्थेनतिक्रमनद्इतिवादयः नुदतीप्रेरति

अयं सगंधः सगर्वः सबंधुरिति केचित् गंधो गंधक आमोदे लेशे संबंधगर्वयोरित्यु
भयत्रापि विश्वः । तेन त्वया वामो वामभागस्थः वामस्तु वक्रे रम्ये स्यात्सव्ये वामस्थितेपि
चेति शब्दार्णवे चातकः पक्षिविशेषश्च मधुरं रम्यं नदति व्याहरति इदं निमित्तद्वयं
वर्तने वर्तिष्यते चापरं निमित्तमित्याह गर्भेति गर्भः कुक्षिस्थजंतुः गर्भोपवरकेन्नेग्नौ
सुते पवनसंकटे कुक्षौ कुक्षिस्थजंतौ चेति यादवः तस्याधानमुत्पादनं तदेव क्षणः
उत्सवः सुखहेतुत्वादिति भावः निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः इत्यमरः
तस्मिन् परिचयादभ्यासाद्धेतोः खे व्योम्नि आबद्धमालाः गर्भाधानसुखार्थं त्वत्स
मायेव बद्धपंक्तयः उक्तं च कर्णोदये गर्भं बलाका दधतेभ्रयोगान्नाके निबद्धावलयः स
मंतादिति बलाकाः बलाकांगनाः नयनसुभगं दृष्टिप्रियं भवंतं त्वां सेविष्यंते अ
नुकूले वाते वातकरं नेवलाकादर्शनानोऽशुभसूचकत्वं शकुनशास्त्रे दृष्टं तत्तु विस्तर
भयान्नालिख्यते ९ तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नीमव्यापन्नामविहतग
तिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायां आशाबंधः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यंगनानां सद्यःपातिप्रण

पिहृदये चिप्रयोगे रुत्यादि ॥ १० ॥ न च तस्या नाशात् प्रतस्वलनाह्यानि ष्पूल्लसे प्रयास
इत्याह नो चेति हे मेघरिव सानोऽप्रवाशिष्ठीरिव सा नोगणनायां संख्याने नत्वसमा
सक्तो नत्वरे प्रपिपत्ना सका विस्मरः जनए वस्त्र व्याप न्नोऽजम नो शगावसाने
मदागमने प्रत्याशया जात्वं नामित्यर्थः एकः पतिर्यस्याः सा नो पतिव्रता मित्यर्थः
नित्यं सव नी दिवि तिजी वनकारणं प्रत्यानुमे जायो प्रत्याने जायो मानर वात्ने शे
कथा दर्श नीया मित्या शयः नो माहि पोऽप्रव रिजगति सकलेगमनः स्मरस्प्र
वेश्पवे दृक्ष्यति जालोकय्यिष्यति नयाहि आशाऽप्रतिर रक्षा आशादिगतित
स्मपो रिति याद वः बध्यते ऽनेनेति बंधः बंधनं वृंतमिति यावत् आशैव बंधः
कर्मी प्रणयि प्रेम पुरुं अनए व कुसुमसदृशं कुसुम सुकुमारमित्यर्थः अनए
व विप्रयोगे विरहे सद्यः पाति सद्यः पतनशीले अंगनानां हृदये जीवितं हृदयं
जीवितं न च सख्या विचमान राजि शप्तवीवे यशः प्राये कारुत्यादि प्रवभा
मीत्यर्थो नरस्यासः ॥ १० ॥ कर्तुं पवन मे वनि महाप्रष्ठि लीधामवं ध्यानेन कुसा

तेश्रवणसुभगंगर्जितंमानसोत्काः आकैलासाद्बिसकिसलयछेदपाथेयवंतस्सं
पत्स्यंतेनभसिभवतोराजहंसास्सहायाः ११ संप्रतिसलयपक्षंवातेश्रास्तोत्वाह कर्तुमि
तियद्गर्जितंकर्तुंमहींउच्छिलींध्रांउद्भूतकंदलिकांकदल्याश्चशिलींध्रास्यादितिश
श्वतीचे अमरःएवावंध्यांसफलांकर्तुंप्रभवतिशक्नोतिशिलींध्राणांभावित्वस्यसूच
कत्वादितिभावः [redacted] तद्गर्जंनिमित्तनिदानेकालाद्योगाद्दिनाशिश
लींध्रास्स्यपन्नेसस्यांकपर्यंतिकायांगिमिति नतश्रवणसुभगंश्रोत्रसुखंलोकस्येति
शेषः तेनतवगर्जितंश्रुत्वामानसोत्काः मानसस्सरस्सितिउत्कानसः उत्सकोऽयमिपावन्न उ
त्कउत्कमनाइतिनिपातनात्साधुः कालेनरेमानसस्यहिमदुष्टत्वान्हिमस्यहंसानोरे
गहेतुत्वात् अन्यत्रगताः हंसाःपुनर्वर्षासुमानसमेवगच्छंतीतिप्रसिद्धिः विसकिसल
यानांमृणालाग्राणांछेदैःखंडैःपाथेयवंतःपथिसाधुपाथेयंपथिभावंपथ्य
तिथिवसतिस्वपतेर्ढञितिढञ् संबलवंतःराजहंसाःहंसविशेषाः राजहंसास्तु
तेचंचुचरणैर्लोहितैःसितामाइत्यमरः नभसिव्योम्निभवतस्तवआकैलासात्कैला

सवर्वतेवदद्दवंचेन तसहायास्तयात्राः सहायल्केसपात्रस्यादितिशावाकी
चेसंपत्स्यंते भविष्यंति ११ जोपछस्वप्रियसखमगंतुंगमालिंग्य शोलं वंधोः पु
सोरघुपतिपदोरं किंतेनेखलासु कालेकालेभवति भवतोयस्यसंयोगमेत्यस्ने
हव्यक्तिः स्निग्धविरहजेतुचनोवाष्पमुष्णं १२ जोपछस्वेति प्रियसखोयं प्रियसख
तजाहस्यसाखिवस्य पछतंगमन्नेतं पुंसां वंधोः रघुपतिपदैः रमचरण्यान्पासे मे
खलासु कठकेषु जपमेखलोनोरिस्थानेद्धि कठकेकटिवंधोसितंध नदृमिया
दवः जं किंतेचिद्धितं प्रियसखिवात्वाविश्वलोद्वसंभावनार्ह जेतु शैलंचित्रकूट
द्रिजालिंग्यजापछस्वसाधयामीत्यामंत्रणेनसंभावयजामंत्रणसभाजने
जोपछनमित्यमरः जाउपच्छेतेस्वसंख्या [illegible] नमित्यात्सनेपद साखिलेनिची
हयंति कालेकालेप्रतिप्रावट्कालंसुहस्समागमकालेक्ष्णगम्यते लीप्सायां
द्विरुक्तिः भवतासंयोगं संपर्कं एत्यप्राप्य चिरविरहजेउष्णं वाष्पंपुष्मावां
नेत्रजलंच चाम्योनेत्र [illegible] जलोष्मणोरितिविश्वः मुंचतोयस्यशैलस्यस्ने ६

हृष्यन्ति॰ प्रेमाविर्भावो भवति स्निग्धानां तु चिरसंगतानां तु बाष्पपातो भवतीति भावः
१२ मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं संदेशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयं
खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां
चोपभुज्य १३ संप्रति तस्य मार्गं कथयति मार्गमिति हे जलद तावदिदानीं कथयतः म
मे इति शेषः त्वत्प्रयाणस्य अनुरूपं अनुकूलं मार्गं अध्वानं मार्गं शृणु मद्भाषितं सोम्य
र्क्षे दूषणे ध्वनीति यादवः तदनु मार्गश्रवणानन्तरं श्रोत्राभ्यां पेयं पानार्हं श्रुति
सुखं यथा श्रोत्रेण पेयमित्यर्थः॰ पेयमर्हणेत्यत्र संदेशस्य मत्तः सकाशाद्गम्यते मे संदेशं वा
चिकं संदेशवाग्वाचिकं स्यादित्यमरः॰ श्रोष्यसि यत्र मार्गे खिन्नः खिन्नः अभीक्ष्ण
क्षीणबलस्सन् नित्यपरिक्लेशयोरिति द्विरुक्तिः॰ शिखरिषु पर्वतेषु पदं न्यस्य
निक्षिप्य पुनर्बललाभार्थं किंचिद्विश्रम्येत्यर्थः॰ क्षीणः क्षीणः अभीक्ष्णं कृशाङ्ग
स्सन् अत्रापि पूर्ववद्द्विरुक्तिः॰ स्रोतसां परिलघु गुरुत्वदोषरहितं उपलास्फालनखे
दितत्वात्पथ्यमित्यर्थः॰ यथाह वाग्भटः॰ उपलास्फालनप्रक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः॰
हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता इति पयः पानीयं चोपभुज्य पीत्वा शरीरपोष

पनसः कंटकिफलो निचु
लोहिज्जलो ऽंबुजः २

रुमिर्धीमन्यवहस्त्वचगंजासि गमिष्यसि गमनेर्लघु १३ अद्रेः शृंगं हरति पवनः किंस्विदित्य
न्मुखीभिर्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धांगनाभिः स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः
खं दिङ्नागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेपान् १४ अद्रेरिति पवनो वायुः अद्रेश्चित्रकू
टस्य शृंगं हरति किंस्वित् किंस्विदत्र वितर्के पश्चादिष्टुपठितः इति शंकया उन्मुखीभिः उ
न्नमितमुखीभिः स्वांगनाभोवसर्जनादसंयोगोपघातित्वात् इति मुग्धाभिर्मूढाभिः सिद्धानां दे
वयोनिविशेषाणामंगनाभिः मुग्धः सुंदरमूढयोरिति विश्वः चकितचकितं चकितप्रकारं
यथा तथा प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावः दृष्टोत्साहः दृष्टसंरंभः सन् सरसाः सार्द्राः स्थ
लवेतसाः यस्मिन् तस्मात् वानीरकविभेदस्यान्निचुलः स्थलवेतसद्रुमशाखाश्चेत् अ
स्मात्स्थानादाश्रमात् पथि नभोमार्गे दिङ्नागानां दिग्गजानां स्थूलावहस्ताः करा तेषा
मवलेपानास्फालनानि परिहरन् हस्तौ न स्त्रत्रभेदस्यात्करे भकरयोरिति विश्वः उदङ्मुखं सन्
ऽलकाया उदीच्यत्वादिति भावः खमाकाशं प्रति उत्पत उद्गच्छ अत्रेदमपि अन्यच्च ध्वनयति
सरसो रसिकः निचुलो नाम कविः कालिदासस्य सहाध्यायी परकृतादिकालिदासप्रबंध
दूषणानां परिहर्ता यस्मिन् स्थानेन स्मात्स्थानात् उदङ्मुखो निर्दोषत्वादुन्नतमुखः स
न्पथि दिङ्नागानां दिङ्नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान् हस्तविन्या

ससर्वकालिदुर्वलतानिवारिहरत्नेउपलेपल्लवगर्वैस्मादेपनेदुष्पत्तोपिचेतिविश्वः जेदेरद्रि
कल्पस्यारेः नागाचार्यस्यशृंगंप्राधान्यंशृंगंप्राधान्यसान्वोश्चेत्यमरः हरतीतिहेतुनासि
धेस्सारस्वनसिधेर्महाकविभिःस्त्राभिश्चदृष्टोत्साहस्पनरवेऽस्यनउत्तेर्भवेतिस्वप्रचं
धमात्मानेवाप्रतिकवेरकिरितिसंसर्गजादोषगुणाभवंतीत्येनन्तबाधेणजेलाश्रयोपि
स्थित्वानुकूलेनिचुलश्चलेनमात्मानमारस्तनिसिंधुवेगादित्येनछोकनिर्माणानस्यक
वेर्निवृत्वसहेत्याहुः १४ रत्नछायाव्यतिकरइवप्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ताद्वल्मीकाग्रात्प्रभवतिध
नुःखंडमाखंडलस्ययेनश्यामंवपुरतितरांकांतिमापत्स्यतेतेबर्हेणेवस्फुरितरुचिनागो
पवेषस्यविष्णोः १५ रत्नेति रत्नछायानांपद्मरागादिनानामणिविशेषप्रभाणांव्यति
करोमिश्रणमिवप्रेक्ष्यंदर्शनीयंखंडलस्येंद्रस्यधनुःखंडमेतत्इदंहस्तनिर्देशोवि
द्यासिनःपुरःस्तादग्रेवल्मीकाग्रात्वामलूरुतविवरात् वामलूरश्चनाकुश्चवल्मीकंपुं
नपुंसकमित्यमरः प्रभवतिआविर्भवति येनधनुःखंडेनतेतवश्यामंवपुःस्फुरितरु
चिनाउज्वलकांतिनाबर्हेणापिछेन पिछंबर्हेनपुंसकइत्यमरः गोपवेषस्यविष्णोः
गोपालकरूपस्यश्यामंवपुरिवअतितरांकांतिशोभांआपत्स्यतेप्राप्स्यते १५ त्वय्याय

त्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः सद्यस्सी
रोत्कषणसुरभिः क्षेत्रमारुह्य मालं किंचित्पश्चाद्व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण १६ त्वयीति
कृषेः हलकर्मणः फलं सस्यं त्वयि अधिकरणे त्वाविव त्तापां सप्तमी आयत्तमधीने आधी
नो निघ्न आयत्तास्वच्छन्दत्वमरः इति हेतोः प्रीत्या स्निग्धैः अकृत्रिमप्रेमार्द्रैरित्यर्थः भ्रूविकाराणां
भ्रूविलासानामनभिज्ञैः पामरत्वादिति भावः जनपदवधूनां लोचनैः पीयमानस्सन् अ
तितृष्णया निरीक्ष्यमाणस्सन्नित्यर्थः मालं मालाख्यं क्षेत्रं प्रोलप्रायमुन्नतस्थलं माल
मुन्नतभूतलमित्युत्पलः सद्यस्तत्कालमेव सीरैः हलैः उत्कषणेन कर्षणेन सुरभि घ्राणतर्प
णं यथा तथा आरुह्य तत्र अभिवृष्येत्यर्थः सुरभिघ्राणतर्पणस्त्वमरः किंचित्पश्चात् लघुगतिस्स
न् तत्र विषयत्वाभावात् शीघ्रगमनस्सन् लघुस्त्विप्रमरं तमित्यमरः भूयः पुनः उत्तरेणैव मार्गेण
गमनाय विधानेन प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया व्रज यथा कश्चित् दक्षवृषभः कु
त्रचित्क्षेत्रे कलत्रे गृहीत्वा चिरहत्य क्षेत्रं शरीरं केदारसिद्धिस्थानकलत्रयोरिति विश्वः यद्यप्युक्तौ
ण्यभंगभवान्नीचमार्गेणागतिरित्युक्तस्सस्कौध्यक्षेसंचरतीति ध्वनिः १६ त्वामासारप्रश
मितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः न क्षुद्रोऽपि प्रथ
मसुकृतापेक्षया संश्रयाय प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः १७ त्वामिति

जाताम्राः कूटेषु शिखरेषु यस्य सः आम्रकूटो नाम सानुमान् पर्वतः आम्रकूटो रसा
लोसौ कूटोस्त्री शिखरं शृंगमित्यमरः आसारो धारावृष्टिः धारासंपात आसार इत्यमरः
तेन प्रशमितः प्रशान्तिं प्रापितः वनोपप्लवो वनोपद्रवः वनाग्निर्येन तं कृतोपकारमित्यर्थः अध्व
श्रमेण परिगतं व्याप्तं त्वां साधु सम्यक् मूर्ध्ना शिरसा वक्ष्यति वोढा वहतेर्लृट् न च पापि स्तुते
दारिद्र्यापि सुहृद्दारिद्र्यकृत्य लोकेन कांसे चापीत्यादयः संश्रयाय संश्रयाय उपमित्रे सुहृ
दि उपमित्रे सति सुहृदि इत्यमरः प्राप्ते आगते सति प्रथमसुकृतापेक्षया पूर्वोपकारपर्यालो
चनया अपि विमुखो न भवति यः तथा तेन प्रकारेण उच्चैः उन्नतः सः आम्रकूटः किं पुनः
विमुखो न भवतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः एतेन प्रथमावसथे सौख्यलाभात् कार्यसिद्धिरस्ती
ति सूचितं तदुक्तं निमित्तनिदाने प्रथमावसथे यस्य सौख्यं तस्याखिलेध्वनि शिवं भवति
यात्रायामन्यथा त्वशुभं ध्रुवमिति १७ छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रैस्त्व
य्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां म
ध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः १८ छन्नेति हे मेघ परिणतैः परिपक्वैः फलैः
द्योतन्त इति तथोक्तैः आम्रैः वनचूतैः छन्नोपान्तः वर्गमेघ वा नेत्वा शयः काननाम्रैः वन

न्नैतैः छन्नोपांतः जातवन्याः वृक्षैः अचलः आम्रकूटः स्निग्धवेणीसवर्णे मसृणकेशबं
धसदृशे श्यामवर्णे इत्यर्थः वेणी तु केशबंधे स्यात् जलस्रोतसी इति यादवः त्वयि शिखर
रंशृंगं जारूढे सति अस्य स्वभावेन भावत्क्षरणमिति सप्तमी मध्ये श्यामः शेषमध्यादन्य
त्रविस्तारे परितः पांडुः हरिया: हरिया पांडुरित्यमरः भुवः स्तन इव अमरमिथुनानां
खेचरद्वंद्वानां प्रेक्षणीयां दर्शनीयाम् अवस्थां दशां यास्यति प्राप्स्यति नूनं मिथुनं तु ह
लोकामिनामेव स्तनत्वेनोत्प्रेक्षा संभवतीति भावः यथा कश्चिद्रतिपरिश्रान्तः कामिनी
कुचकलशे विश्रान्तः स्वपिति तद्वदिवाजिनि भुवो नायिकायाः स्तने इति ध्वनिः ॥१८॥ स्थि
त्वा तस्मिन्वनचरवधूभुक्तकुंजे मुहूर्तं तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्मतीर्णः रेवां
द्रक्ष्यस्युपलविषमे विंध्यपादे विशीर्णां भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमंगे गजस्य ॥१९॥
स्थित्वेति हे मेघ वने चरंतीति वनेचराः तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् भवंति जनेषां वधूभि
र्भुक्ताः अनुभूताः कुंजाः लतागृहाः यस्मिंस्तस्मिन् निकुंजकुंजौ वा क्लीबे लतादिपिहितो
दरे इत्यमरः तत्र ते नयनविनोदोस्तीत्यर्थः अस्मिन्नाम्रकूटे मुहूर्तमल्पकालं न तु चिरं
कार्यविरोधादिति भावः मुहूर्तमल्पकाले स्यात् इति कोशः नयोपि चेति शब्दार्णवे स्थित्वा
विश्रम्य तोयोत्सर्गो यात्वामासारस्तेनेन वर्षणात् द्रुततरगतिः लाघवादतिक्षिप्रगामी सन्

गमनं सत्वरं तस्मादाम्रकूटात्परमसंतरख्यलीमार्गेती रंगीति क्रांतः उपलैः पाषाणैः विषमे
निम्नोन्नते विंध्यस्याद्रेः पादे प्रत्यंतपर्वते पादाः प्रत्यंतपर्वताः इत्यमरः विशीर्णां समंततो
विसृमरां मेनेनकस्या भित्तिरिति कामुक्याः प्रियतमचरणपातो ध्वन्यते रेवां नर्मदां सोमोद्भवा
मेखलकन्यके इत्यमरः गजस्यांगे भक्तयो रचनाः रेखाः इतियावत् भक्तिर्निषेवणे भागे रच
नायामिति प्रावृषी वैनोसौ छेदैः भंगैः विरचितां नेपथ्यां गजं शृंगारमिव भक्तिमितं गजशृंगारवेजो
नामसंपन्नि संपदीतिविश्वः दृक्ष्यसि ... महासौ नयनकौतुकलाभ इति भावः १९
तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वांतवृष्टिर्जंबूकुंजप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः जेतेः स्ता
घनजुषमिह नाभिलः शक्ष्यति त्वां रिक्तः सर्वोभवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय २० तस्या इति
हे मेघ वांतवृष्टिः कृतवर्षः सन् तत्व मननस्य ध्वन्यते वारिलेत्प त्राविदितस्येति चकारादि
प्रतिषेधः तिक्तैः सुगंधिभिः तिक्तो रसे सुगंधौ चेति विश्वः वनगजमदैर्वासि
तं सुरभितं भावितं वा हिमवद्विंध्यमलयागजानां प्रभवानगा इति विंध्यस्य प्रभवत्वादिति भा
वः जंबूकुंजैः प्रतिहतरयं प्रतिबद्धवेगं सुखपेयमिति यावत् जंबूतोयं सुलभं कषायपभावेनाचगम्य
ते तस्याः रेवायास्तोयं जंबूजादाय गच्छेः ... मेघतस्यांतस्सारे वं स्यैर्यस्पतं त्वां प्रनिलो व्यो

मवाप्नुः शारदश्चगम्यते नेतु वपितुं चलपितुं न शक्यते न शक्नोति तथा हि रिक्तः स्वंभस्सारम्भ
स्यः सर्वः लघुर्भवति दर्शनात्सारवत्तागौरवाय प्रकेष्प त्वाय भवति जयमज्ञध्वानिः जादो
चमनशोध्वितस्यवेसः पश्चान्तश्लेष्मशोषणात्वलघुतितक्तकषायोबुधानां१६ब्धुवलस्यनहि
तत्रकोपोपिस्यादिति यथाह वाहटः कषायाः स्वाहिमास्तस्य विशुध्दे ः श्लेष्मणोहिताः किमु
तिक्ताः कषायावायेनिवार्णी ः कफापहाः कतम्मुध्दे ः क्रमात्पीतयेपादेः पथ्यभोजनैः [redacted]
वाताद्भिनिर्वातः स्याद्दुद्धिर्येषिवयोगितद्युति २० नीवं दृष्टु हरितं कपिशं केसरैरपिसर्दैतविर्भ
न प्रथमम् मुकुलाः कंदवाम्भाव कछ जगध्याररण्येष्वाधिकसुरभिं गंधमाघ्राय योऽसौ स्मरं
गास्ते जलल्लवमुचस्सवयिष्यंतिमार्गे २१ नीपमिति सारंगाः मतंगजाः कुरंगावासारंगस्त्रा
नेकेभ्यः मेकुरंगेचमतंगजेद्युति विश्वः जयदेरहेरकदंबशोक्रदुते: स्त्रिंजेल्मदे: हरितंपलाशवर्णं कपिशंश्या
मलारुणोपलाशोहरितोहरिन्तः श्यामः स्यात्कपिशःइति वामरः हरितं चतत्कपिशंचहरितंक
पिशंचवर्णोवर्णेनेति समासः नीपंस्थलकदंबकुसुमं जयस्थलकदंबकेनाप्यस्यात्पुलकश्री
मान्नप्राचषेण्योहरिप्रियद्युतिशाद्वालंरणेचे दृष्टुा भाद्रिलाकषेध्यनवेपुष्पनुकछे स्वकीयं
विभक्तीस्याद्रिलाविभक्तयर्थेऽव्ययीभावः जेलमुप्रायमनवेस्याल्लंसिक्छेला प्याविधःइत्यमरः जो
विभक्ताः प्रथमाः प्रथमोत्पन्नाः मुकुलाः यासांताः कंदलीः भूकंदलीः द्रोणपर्वर्णः स्निग्धकं
दाकंदलीत्यपीति शाब्दारणे चे जगध्वामहत्वयित्वा [redacted] जेदोजापिर्लंप्रियाकेतिल्पदोजागन्धितदेशः

जरएपेषधिकसुरभिगंधानि घ्राणेन वेदयंतः धारएपेषु इति पाठे दमधिकविशेषणं न पर्वतस्या
न किंतु कंदलीप्रमुखेषु एवमन्यथा दृष्टव्यः ३ मौंजे मे गंधमाघ्राय चेजलं लवमुचः उदकविंदून्
वर्षकस्य तेन मार्गं स्वचेयिष्यन्ति जेनु मा वायिष्यंति यत्र यत्रं वक्रिकायं जीवकुसुमादिकं तेष
नेन [redacted] त्रत्वया दृष्टि मिति दृष्टुभि रनुमापन इत्यर्थः २१ जं भो विंदुग्गहणं चर्येराने चानेका
नेकी स्वमाराणः श्रेरणीभू तावशिराणनयानिर्देशे तो वलाकाः त्वामासाघ स्तानितसेमयेमा
नयिष्यंति सिद्धाः सोल्के तानि प्रियसहचरी संभ्रमालिंगितानि २२ प्रदिश्रमत्विया रव्यायते
जंभरणि जं भो विंदूनां जलविंदूनां ग्रहणे स्वीकारे चर्येराने सर्वस्य हावानेन मंदुने वानेकाना
मिति भत्सेस्वल्पेदस्वनेना रोगहेतुत्वात् तेनान्वए वस्वीकारे चेंनुराने वानुकान् पक्षिविशेषा
नेवी स्वमाराणाः कोनुकात्वपयत्नः जेश्रेणयः श्रेरणयो भजनाः श्रेणीभजनाः वद्धवद्ध्यः जंभ
नमद्वावेपि श्रेकुगतिप्रायद्गति समासः वलाकाः चिसकंठिकाः पति गणनया एकादुनि
इतिसंख्याने निर्देशः हस्तेन दर्शयेतः सिद्धाः देवयोनयः स्तनितसमये खड्ग जिनकाले
सोल्कं दैन्य लंठिकापर्व कालिप्रियसहचरेणामिष्कसरवीनो संभ्रमेणालिंगितान्यालि
गतानि जो साघस्वयेगहा श्लेष सुरवमनभयत्वर्थः त्वां मानपिष्यंति चहुंकरिष्यंति त्वन्नि
मिनेत्वोत्सुखलाभस्येति भावः २२ उत्यपाशिदृतमपि सरवेमालिया चंधियासोः कालसे
वकंकुमसुरभोवर्णनेवर्णतेते भुक्तापांगस्सजलेनयनेः स्वागनीकत्यकेकाः प्रत्युद्यातः

कथमपि मवानगं तुमा अभ्युचयस्येत् ॥ ४३ ॥ उत्पश्यामीति हे सखे हे ममत्रियाय मत्रियायं
यथा तथा दुनं हि प्रियया सोः यातुमि च्छोः याते स्सनेताद प्रत्यय: ते तव कतुमे: कुटजकु
सुमे: सुरभो सुगंधिनि कतुमे: कुठजो कुं नइत्ति शब्दस्पैव वर्द्धनेवर्द्धने प्राप्ति वर्द्धनं लीप्सायां
ह्रीव: कालस्पेयंकायविलेवं देवोविलेवेनि दायामिति विभ्रु ॥ उत्पश्यामि उत्प्रेक्षया
मि विलेवेहेतु दर्शयनाश्रुगमनं प्राप्यवते भुङ्क्ते सजेत्नानिसानदन्ना ध्यारिग नयनानि
येषां ते: भुङ्क्तो यो गे: मयूरै: मयूरो वर्हि लों वर्हि भुङ्क्ता यो गत्रिशत्वावव्रइतियादय: केका:
स्ववारमीकेकावारमीमयूरस्पेत्यमर: स्वागतो कृत्व स्वागतवचनो कस्यप्रत्युद्यात: प्रस्तुत
ने: कृतोनिष्यदृत्यर्थ: भावानकयमपि वयाकथंचित् जाशृशी घ्रंगं तु व्यवस्येत् ॥ उपुं
जीनप्राप्नोनोलिङ् प्रोषेप्रथम इति प्रथमपुरुष: प्रोषश्रायंभव छन्द: पुष्प स्मय्यछन्दसि
रेकान् स्वागतोकृत्य केका इत्यत्र केका स्वारोध्यमाणस्वस्वागतवचनत्वस्यप्रकृतप्र
त्युद्गमनोपयोगापरिणामालंकार: तदुक्तं मत्तेकारस्वदस्व जारोप्यमाणस्य प्रकृतोप
योगित्वे परिणाम इति ॥ ४४ ॥ पाठ्यच्छायो पवनवनय: केतके: सूचिभिन्नैर्न [illegible] डरं भेर्गृहव
लिभुजामाकुलग्रामचैत्या: त्वय्यासन्ने परिणतफल श्यामजंबूवनांता: संपत्स्यंते
कतिपयादिनस्थायिहंसादशार्णा: ॥ २४ ॥ पाठ्यच्छायेति हे मेघ त्वयि अभ्यासन्ने सन्निकृष्टे

सन्निदशार्णा नाम जनपदाः सूचिभिन्नैः सूचिषु मुकुलाग्रेषु भिन्नैः विकसितैः केतकीमुकुलाग्रेपि
सूचिरिस्यादिति शब्दार्णवे केतकैः केतकीकुसुमैः पांडुच्छायाः पांडुवर्णाः उपवनानां वृ
तयः कंटकशाखावरणानि येषु ते तथोक्ताः प्राचीनं प्रांतवृतो वृतिरित्यमरः स्विन्नायाः इ
मानि चैत्यानि रथ्यावृक्षाः चैत्यमायतने तुद्धविविक्षे चोद्देशवनपादपे इत्यमरः जंबूकुलानि
संकीर्णानि ग्रामेषु चैत्यानि येषु ते तथोक्ताः परिणतैः परिपक्वैः फलैः श्यामानि जंबूव
नानि नीलफलवृक्षविशेषारण्यवनानि तैः जंतारम्याः मनोवचासितेरम्यसमासौ वनं इ
त्यनद्रित्यमरः शब्दार्णवे तथा कतिपयेष्वेव परिमितेष्वेव दिनेषु स्थायिनो हंसाः येषु ते तथो
क्ताः एवंविधाः संपत्स्यंते भविष्यंति पोतवनिस्तोककाः निपयेत्यादिना कतिपयश
ब्दस्यांतत्वे जस्य शासनस्य प्रायिकत्वात् २४ तेषामिति दिक्षु प्रथितं प्रसिद्धं विदिशे
ति लक्षणं नामधेयं यस्यास्तां लक्षणं नाम्नि चिह्ने चेति विश्वः तेषां दशार्णानां सं
बंधिनीं पतेस्यामिति धानीकरणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् प्रत्ययो धानी राजधानी कृद्यो
गात्वषष्ठीसमस्यदिति वक्तव्यात्समासः तोप्रधानतगरी प्रधाननगरी राज्ञां राजधा
नीति कल्पतरु इति शब्दार्णवे गत्वा प्राप्य सद्यः कामुकत्वस्य विलासितायाः विलासी

कामुकः कामी कृतीपरोरितिलं पटद्तिविभ्रवः अविकलं समग्रं फलं लब्धा लप्स्य
ते लब्धेति शेषः करणीत्युठकुतः यस्मात् स्वादु मधुरं चलोर्मि चलाः ऊर्मयो यस्य
तत्स्वलोर्मितरंगितं वेत्रवत्या नाम नद्याः तत्प्रसिद्धं पयः जलं सभ्रूभंगं भ्रुकुटिमुखं
दशनवीऽयेतिभावः मुखमिव तीरोपान्तेन तटप्रान्ते यत् स्तनितं तेन गर्जितेन चुंबनांगं रुचिरय
था तथा पास्यसि तेन शब्देन मलिनमुखमपि ध्वान्यते पुंर्ध्वमुच्चलितनकंठनासिकं हुंकृतं स्तनि
तमस्मद्घोषवदिति लन्दलगानत् यास्यसि पानेकारिष्यसि पानेलेठ कामिनामधरस्वा
दस्सुखमारिलिति रिध्वनदिति भावः २५ नीचैरिति हे जलद तत्र विदिशासमीपे विश्रामो विश्र
मः खेदापनयः भावे घञ् स एव हेतुः तस्य विश्रामहेतोः विश्रमार्थमित्यर्थः षष्ठी हेतुप्र
योग इति षष्ठी विश्रामे सत्यनोदामोवदेशस्य मोनस्यमो तस्याना याम्रेरिति प्रसिद्धनी
चैर्गिरि मन्निधेयपि वा श्रामेरितिचांद्रव्याकरणे विकल्पेन षष्ठि विधानात्स्वसिद्धिः प्रौ
ढपुष्पैः प्रवृद्धकुसुमैः कदम्बैः नीलकदम्बैः त्वत्संपर्कान्नभवत्संस्पर्शात्पुलकाः तस्य संजा
ताः पुलकिनं संजातपुलकमिव स्थितं तं तारकादित्वादितच्प्रत्ययः इत्यापस्यं तं गिरिं
अधिवसेत् गिरिः वनेत्यर्थः तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं गत्वा सद्यः फ
लं समविकलं कामुकत्वस्य लब्धा नीरोपांतस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यत्कं पयश्चेत्स ३५

मंगं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि २५ नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतोस्त्व
त्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदंबैः यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणामु
द्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि २६ उक्ताध्वन्यध्वान्तपल इति कर्मत्वे यो नीचै
र्गिरिः पण्याः क्रेयाः स्त्रियः वेश्याः वारस्त्रीगणिकावेश्या पण्यस्त्री रूपजीवनीति प्राध्व
लीवेत्यासां रतिसुखः परिमलो गंधविशेषः विमर्दोत्थे परिमलो गंधे जनमनोहरे इत्य
मरः तमुद्गिरंत्याविर्भावयंतीति तथोक्तानि तैः शिलावेश्मभिः कंदरैर्नागराणां पौर
राणां उद्दामान्युत्कटानि यौवनानि प्रथयति प्रकटयति उत्कटयौवनाः क्वचिदनुरक्ता
वारांगनाः विस्रंभविहारकांक्षिणो मात्रादिभयान्निशीथे कंचन विविक्तदेशमाश्रित्य द
मंते तच्चात्र बहुलमिति प्रसिद्धिः अत्रोद्गारिशब्दो गौणलाक्षणिको गुप्सावहः प्रस्तुतका
र्यस्य व्यापित्वे शोभाकर एव च तदुक्तं दंडिना निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयं
जाति सुंदरमन्यत्र ग्राम्यकक्ष्यां विगाहते इति २६ विश्रान्तः सन्व्रज वननदीतीरजाता
नि सिंचन्नुद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि गंडस्वेदापनयनरुजाक्लांतक
र्णोत्पलानां छायादानात्क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानां २७ विश्रान्त इति वि
श्रांतः सन् नीचैर्गिरौ विनीताध्वश्रमः सन् व्रज प्रयवनेजरतीपनदीनां तीरेषु जातानि

स्वयं हृत्तानिप्रकृत्रिमारणीत्यर्थः। तुद्दनदीनीरे [redacted] नियाठेयुमात्रास्त्रियेत्येकशेषोदुर्वी
रएवघधाना नां जोरामाणां संबंधिनि पत्रिकाजोला निमाग धीकुट्मल्लानिजे पमा
गधीगरिका यीपकांबद्वस्वमरः कोरकजालकलिका कुट्मलकुत्रकुलानितुल्या
नीतिहत्ता पुघः नवजेलकसे न्नने [redacted] नोदकविंदुभिः सिंचन्नार्द्रीकुर्वन्नग्रसिंचने
नार्द्रीकरणपर्वन्नद्रेवद्रव्यस्यकरणत्वेपत्रेहोरणमिर्थः। नत्रद्रवद्रव्यस्यकर्मत्वंयपा
रेनास्सिक्काकुम्भारेषुसुरेवेनिषिंचेतमिवामनंत्वेचीत्यादि एवंकिरत्यादीनामपिरजो
किरन्निमारुते ऽप्रवाकिरत्वयोर्व्यप्रास्त्तेलाजेः वारयोषितइत्यादिस्वर्थभेदाप्रवणेन
रजोलाजादीनांकर्मत्वकरणत्वेगमयितव्ये न घाणेऽयोः कपालयोः स्वेदस्यघर्म
जेलस्यजनवनयनेनसंमार्जनेनयारजोवीजमिदादिल्याद जेनघाकृो नाविम्लानानि
करोत्वेलानिवेघानेषोपध्यारि [redacted] लुनेनीनिपुष्यलोन्यः पुष्पावचायिकास्त्रियः
कर्मण्यपरणाद्विधाणत्वादिनाति पत्रासांमुखानोघ्याघायाः जनानवस्यदानान्नकी
निदानेचेध्वंन्यनेघ्यायात्वनोनयेकांनाविस्मरः मुकदर्शनात्कामिनीनांमुखविलो
सोभवतीतिभावः क्षणावरिच्छिन्नः द्वारासंस्पवस्तन्नेनमुचिरंकार्यविलंबान्नव्रजे
गछ २८ वकुः येषायेदपिभवतः प्रोस्थितस्यो नरा घ्रां सोधोत्वंगमुरणयावियुखोमास

भरतज्जयिन्याः विद्युद्दामस्फुरितचकितैर्यत्र पौरांगनानां लोलापांगैर्यदि न रमसे लो
चनैर्वंचितोसि २८ वक्रः इति उत्तराशां उदीचीं दिशं प्रस्थितस्य भवतः पंथाः उज्जय
नीमार्गेण वक्रो यद्यपि दूरो भवति विंध्यादुत्तरवाहिन्याः निर्विंध्यायाः प्राग्भागे किंचत्व
पि दूरोस्य तत्त्वोऽज्जयिन्याः उत्तरपथस्थ निर्विंध्यायाः पश्चिमइत्यर्थः पौरकृत्वं
तत्प्राप्य उज्जयिन्याः विशालनगर्याः विशालोज्जयिनीसमे इत्यमरः सौधानामुत्सं
गेषूपरिभागेषु प्र[redacted]णयविचेवः प्रणयस्य त्वरि चयो यात्रापांसो हृदयपि चेति विश्व
पादवः तस्य विमुखः पराङ्मुखः मास्मभूः न भवेत्वर्षः स्वान्तरेलक्ष्योतित्यर्थः तल्लड्
न्माङ्योगे इत्यङागमप्रतिषेधः यत्र उज्जयिन्यां विद्युद्दामविद्युल्लतानां स्फुरितेभ्यः
प्रस्फुरितेभ्यः चकितैर्भीतैर्लोलापांगैः चंचलकटाक्षैः पौरांगनानां लोचनैर्नेत्रैः न रमसे य
दि वंचितः प्रतारितस्त्वाः जन्मवैफल्यं भवेदिति भावः २८ वीचिक्षोभस्तनितविहग
श्रेणिकांचीगुणायाः संसर्पंत्याः स्खलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः निर्विंध्यायाः
पथि भव रसाभ्यंतरः सन्निपत्य स्त्रीणामाद्यं प्र[redacted]णयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु
२९ संप्रत्युज्जयनीगच्छतस्तस्य मध्ये मार्गे निर्विंध्यासेवां समाह वीचिरिति हंस

स्वपथि उज्जयिन्याः मार्गे वीचिक्षोभेण तरंगचलनेन स्तनिताः मुखराः कलरिणः
विहगानां पक्षिणां हंसादीनां श्रेण्यः पंक्तय एव कांचीगुणो रशनागुणो यस्या
स्तस्याः स्खलितेन पदस्खलनेन मदस्खलितेन च सुभगं सुंदरं यथा तथा संस
र्पंत्याः गच्छंत्याः तथा दर्शिता प्रकटिता आवर्ता भ्रम एव नाभिर्यया तस्याः रसाद्व
न्मौ भ्रसांभ्रमरस्य मरः लिक्ष्कांताविंध्यात् निर्विंध्या नाम नदी तन्निरादयः कौ तौ
पयपर्थ पंचम्येतिसमासः तस्या नद्याः संनिपत्य संगत्य रसो जलमध्यंतरे य
स्य सः जोन्यत्र रसेन शृंगारेण जोभ्यंतरो जंतरंगो भव रसमनुभवेत्यर्थः शृंगार
दो रसे वीर्ये सुवर्ण विषमुक्तयोः पि[illegible]तिक्तादावम्बुनेचैव निर्यासे पारदे ध्वनौ जेस्य
देवरसं श्राहु सितिप्राहूलोव ननु तत्साक्षात्प्रार्थनामंतरेण कथं तत्रानुभवस्तत्राह
स्त्रीणामिति स्त्रीणां प्रियेषु विषये विभ्रमो विलास एव आद्यं प्रणयवचनं प्रा
र्थनावाक्यं हि स्त्रीणामेव स्वभावः वच्छिलोसे रेवरागप्रकाशने नतु कंठेन इति भा
वः विभ्रमशब्दात्र नाभिसंदर्शनादिरूप एव २८ वेश्यौभ्रमन प्रमन सालिलानामभी ३६

तस्य सिंधुः पांडुछायातटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया
व्यंजयंती कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः २९ निर्विंध्याप्रस्थेवाह वेणीभू
तकेशपाशोत्विध्वन्यते रूढेनीतिरूढाः इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः तटेरुहाः ये तरवः तेभ्यो
भ्रंशंतीति भ्रंशीनि तैः जीर्णपर्णैः शुष्कपत्रैः पांडुछाया धवलवर्णा अत एव हे सुभग त्वद्
विरहावस्थया कार्श्यप्रकारया वियोगदशया कारणेन प्रतीतस्य एतावतैव कालेन प्रो
षितस्यैव त्वयि तेन च सौभाग्यं हृद्गतं सिंध्वेते पर्वपदस्यैव त्वम् वदत्यधिः व्यंजयंती
प्रकटयंती सा सिंधुः नदी येन विधिना व्यापारेण कार्श्यं त्यजति स विधिः त्वयैवोप
पाद्यः कर्तव्य इत्यर्थः स च विधिः एकत्र वृष्टिरन्यत्र संभोगः तदभावनिबंधनत्वा
त्कार्श्यस्येत्यर्थः इयं च पंचमी मदनावस्था सूचिता उक्तं च रतिरहस्ये नयनप्रीतिः
प्रथमा चित्तासंगस्ततोऽथ संकल्पः निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः
उन्मादो मूर्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युरिति नामतीस्येति पाठमाश्रित्य
सिंधुर्नाम नदं नरमिति व्याख्याने तु सिंधुर्नाम कश्चिन्नदः काश्मीरदेशेऽस्ति नदी तु कु
त्रापि नास्तीत्युपेक्षणीयमित्याचक्षते ३० प्राप्यावंतीनुदयनकथाकोविदग्रामवृ

द्धान्पूर्वोद्दिष्टामनुसरपुरीं श्रीविशालां विशालां स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां
गांगतानां शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत्खंडमेकं ३१ प्राप्येति विदंतीति विदः ये
षु जानं जेवंतीन्नाम जनपदान् २ द्वंद्व पलक्षणः कः प्रत्ययः एकसो वे वस्यान
स्य विदः कोविदः उदका ये लग्नः वरबोदरत्वात्साधुः उदयनस्य वत्सराजस्य वा
सवदत्ता सह रमणादिप्रारव्यानानां कोविदास्तत्वज्ञाः ग्रामेषु ये वृद्धाः वेबुनान् ज
वंतीन्नाम जनपदान् प्राप्य गत्वा पूर्वोद्दिष्टां पूर्वोक्तां सौधोत्संगे प्रणयवेत्युक्तां
विस्तार्थः श्रीविशालां संपदि शालां शोभमानां संपत्तिपद्मा सुलक्ष्मी श्रीरिव दृप्य
म इति विश्वः विशालामुज्जयिनीं पुरीं विशाला चोज्जयिनी समेत्यमरः अनुस
र गच्छ कथंभूतां सुचरितफले पुण्यफले स्वर्गोपभोगलक्षणे स्वल्पी
भूते सति अल्पावशिष्टे सति गां भूलोकं गतानां गौरिला कुंभिनी क्ष्मेत्यमरः
उपरि भूलोकभाजामित्यर्थः स्वर्गिणां स्वर्गवासिजनानां शेषैः भुक्तशेषैः
रवशिष्टैः पुण्यैः सुकृतैः हृतमानीतं स्वर्गगमनानुष्ठितकर्मशेषात् स्वर्गिणां
तो वक्षमाणादिस्वर्थः कान्तिरस्यास्तीति कान्तिमत् उज्ज्वलं सारभूतमित्यर्थः १८

एकं मुख्यम् एके मुख्यान्यकेवलाः इत्यमरः दिवः स्वर्गस्य खंडमिव स्थितामित्युत्प्रे
क्षा एतेन प्रशस्तिकांतेन सकलभूलोकनगरसौभाग्यसारत्वमुज्जयिन्या व्यज्यते ३१ दीर्घी
कुर्वन् पटु मदकलं कूजितं सारसानां प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः यत्र स्त्री
णां हरति सुरतग्लानिमंगानुकूलः शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ३२ दीर्घी
कुर्वन्निति यत्र विशालायां प्रत्यूषेषु प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमित्यमरः पटु स्फुटं म
दकलं मदेन अव्यक्तमधुरं ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कल इत्यमरः सारसानां पक्षिविशेषाणां
सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वयः इति यादवः पक्षे सारसानां हंसानां चक्रांगस्सा
रसो हंसः इति शब्दार्णवे कूजितं रुतं दीर्घीकुर्वन्नसेनानयनन्यायावहितेन शब्दानुवृत्तिरिति भावः
एतेन प्रियतमः स्वचाटुवाक्यानुसारेणांगनावादीनि कूजितं दीर्घीकुर्वन्निति गम्यते स्फुटि
तानां विकासितानां कमलानां आमोदेन सह मैत्र्या संसर्गेण कषायः सुरभिः रागवस्त्वे क
षायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे इति वैजयंती अत्र विमर्दगंधीत्यर्थः विमर्दोत्थे परिमलो
गंधे जनमनोहरे आमोदः सोऽतिनिर्हारीत्यमरः अंगानुकूलः मांद्यात्सुखस्पर्शः जेत्य
येगादालिंगनदानरूपसंसेवाहृनरत्वर्थः मैथुनार्थिनामा वोऽसौ शिप्रानिलवरिरमेर्दनसेवा
हरणशीलानि सेवाह्येते सुरतग्लानाः प्रियेऽर्थनः कविरेव वक्ष्यति संभोगान्ते मम समुचितो ह

स्त्रसंवाहनाचामिति । शिप्रा नाम काचित्तत्रत्या नदी तस्याः वातः शिप्रावातः हरति चेत्यन्वयो न
नार्थप्रार्थनासुरतयाचनं तत्र चाटु निकरोतीति चाटुकारः । ननु पौनःपुनस्सुरतात्पूर्वं प्रिय
वचनप्रयोक्तृत्वं पूर्वः कर्मण्यपगमात्प्रियतम इव स्त्रीणां सुरतग्लानिं चूर्णयति स्वदेहरतिनुद
न्तिचाटूक्तिभिर्विस्रब्धं नयति स्वेदः । स्त्रियः प्रियतमप्रार्थनास्वकृतं यत्नीतिभावः । प्रार्थना
चाटुकार इति स्वेदिनः नायिकानुकूल्यात् व्याख्यानेन सुरतग्लानिं हरतीत्यन्वयः संभवतीनस्याः
पूर्वं सुरतभावात्पवनस्यापि तन्न सुरतग्लानिं हरतीति न दोषो न तत्र कोपप्रसमनार्थं चाटुवचनसा
ध्यमिति पूर्वपक्षे वोचितना विवेकिनो ज्ञानेन्द्रियासेन दिक्कं जनेरवेद इति न व्याकरणायाधि[illegible]तिलक्ष
णात् ॥३१॥ हारांस्तारांस्तरलगुटिकान्कोटिशः शङ्खशुक्तीः शष्पश्यामान्मरकतमणी
नुन्मयूखप्ररोहान् । दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान्विद्रुमाणां च भङ्गान्संलक्ष्यन्ते सलि
लनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ॥३२॥ इतः परं प्रक्षिप्तमपि श्लोकत्रयं व्याख्यायते हा
रानिति यस्यां विशालायां कोविदः विपणीषु पण्यवीथिकासु विपणिः पण्यवी
थिकेत्यमरः । रचितान्प्रसारितान् हारादीन्विशेष्यशेषं यथायोग्यं सर्वत्र संबध्यतेनान्
मुक्तान्स्तारान्मुक्तादिसंभवाद्योतरलो मध्यमणिः कृतः इति विश्वः । तरलगुटिकान्मध्यम
मणिभूतमहारत्नान्तरलो हारमध्यगस्स्यादमरः । पिण्डमणयो महारत्ने गुटिकाद्य प्राप

रदद्गतिशरदागमे हारेण मुक्तावलीः तथा शंखाब्जभंगीः मुक्तास्फोटाः स्त्रियां शुक्ति
श्शंखः स्यात्कंबुरस्त्रियामित्यमरः शाद्वलैर्लालितः शोभितः श्यामायमानं नीलायमानं प्राप्य
बालतृणशोभासमित्यमरः उन्मयरवप्ररोहाणां उद्गतसस्यांकुराणां मरकतमणीनां गार
त्मनां तथा विद्रुमाणां प्रवालानां भंगा नूतनखंडान् द्वीपान् सलिलनिधयः समुद्राः तो
यमात्रमेवेत्यर्थः दर्शितो येषां तेन तथोक्ताः संलक्ष्य अनेन तथा नु मीयते रत्नाकरादप्यतिरिच्य
तेऽत्न संबद्धिरितिमियामिति भावः ३३ प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जिहृ हेमनाल
द्रुमवनमध्ये स्तस्येव राज्ञः जत्राद्गामः किलेनलगिरिस्तंभमुत्पाट्य ददवौ दिव्याग
न्न नरमयति जनो यत्र बंधनेमित्रः ३४ प्रद्योतस्येति तत्र प्रदेशे वत्सराजः वत्सदेशा
धीश्वरः उदयनः प्रद्योतस्य प्रद्योतनाम्नः उज्जयिनीनायकस्य प्रियदुहितरं वासवद
त्तां जिहीर्षुः जहार तत्रस्थलेनस्येव राज्ञः हेमसौवर्णोनालं द्रुमवने मनमः तत्र नल
गिरिर्नाम द्विरदस्तस्याद्योगजः दर्पान्मदात् स्तंभमालानकं उत्पाट्य उद्गतः उद्य
त्वन्नमरणोद्यमतदानन्दनीयं भूताभिः कथाभिः जनिताः सर्वकथाकोविदः जनः जा
गोन्मुखे देशे नरा दाग नाट्यबंधं नर्यपत्र विद्यालापो रमयति विनोदयति तत्र भावि
कालेकारः जनीतानाग नेयत्र प्रत्व श्यमि वल्लभं ते श्रत्वद्गुणार्थकल्पनाद्राविकेत

मे०व्या०

२०

द्रुतहतमिति लक्षणात् ॥ ३४ ॥ यत्र श्यामा दिनकरहयस्पर्धिनो यत्र वाहाः शैलो
दग्रास्त्वमिव करिणो वृष्टिमंतः प्रभेदात् योधाग्रण्यः प्रतिदशमुखं संयुगे तस्थि
वांसः प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चंद्रहासव्रणांकैः ॥ ३५ ॥ यत्रेति हे मेघ यत्र विशाला
यां वाहाः अश्वाः यत्र श्यामाः पलाशवर्णाः अतएव दिनकरहयस्पर्धिनः वर्णेनो
वेगेनाश्वस्पर्धिनः शब्दकल्पाः यत्र शैलोदग्राः शैलवदुन्नताः करिणो गजाः प्रभेदा
न्मदस्रावाद्धेतोः त्वमिव वृष्टिमंतः अतएव [illegible] ग्रण्यः [illegible] दिनोक्ति
कजोग्रगामाभ्यां नयतेरिति वैकल्पिको णत्वं योधानामग्रण्यः भटश्रेष्ठाः संयुगेयु
द्धे प्रतिदशमुखं अभिरावणं तस्थिवांसः स्थितवंतः अतएव चंद्रहासव्रणाः रावणा
सिक्षतानामेव [illegible] निते प्रत्यादिष्टाभरणरुचयः प्रतिषिद्धभूषणकांत
यः अस्त्रप्रहार एव वीराणां भूषणमिति भावः जैत्रायिमाविकालेकारः ॥ ३५ ॥ जालो
द्गीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूपैर्बंधुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहा
रः हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखेदं नयेथाः लक्ष्मीं पश्यन् ललितवनिता
पादरागांकितेषु ॥ ३६ ॥ जालोद्गीर्णेति जालोद्गीर्णैः गवाक्षनिर्गतैः जालं गवाक्षनिर्गतै २०

त्रनायेसारकेकपठेगवाद्जितियादवाः केशसंस्कारस्यधूपैः वानिनाकेशाकासनार्थं
गंधद्रव्यधूपैरित्यर्थः जत्रसंस्कारधूपयोस्तादर्थ्यपिवक्षा यदाविति चेत्प्रकृति
विकारभावाभावात् जश्वघासादिवत्षष्ठीसमासः उपचितवपुः परिपुष्टशरीरः
तथावंधुरिति प्रीत्याभनाक्षिरविभिर्गृहमयूरैः दत्तनृत्तमेवोपहारः उपायनं यस्मै
सः उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदेत्यमरः कुसुमैः सुरभिषुसुगंधिषुविल
लितनवनिताः सुंदरस्त्रियः लालितं त्रिषुसुंदरइतिशब्दार्णवेनासोपादस्यगेस्य
धरस्यलीलारसेनजंधिजैषुचिह्नितेषुहर्म्येषुजस्यां उत्रज्योयिन्याः लेदशीवपु
नेजधवखेदमार्गमनयेयाः जयनंय ३९ मर्तुः कंठछविरितिगणैः सादरं वी
क्ष्यमाणः पुण्यंपावयतिस्त्रिभुवनगुरोर्धामचंडीश्वरस्य धूतोद्यानं कुवलयरजो
गंधिभिर्गंधवत्यास्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ३७ भर्तुरितिभर्तुः
स्वामिनोनालकंठस्यकंठछविः कंठकांतिरियंस्यालोकंठछविरितिहेतोर्गणैः प्रमथैः ग
ण्यलगणनामायांस्याद्गणोशेप्र [redacted] मर्थेपिचेति [redacted] प्रव्हाणेवे सादरंयथातथावी
क्ष्यमाणः इत्यस्सनृष्टिपवल्लसादरयथादतिस्निपवस्त्वंभवेदितिभावः त्रयागोभु

वनानां समाहारस्त्रिभुवनं न द्विगोरित्यादिना समासः पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इ
ति स्त्रीलिंगत्वप्रतिषेधः तस्य गुरोस्त्रैलोक्यनायकस्य चंडीश्वरस्य कात्यायनीवल्ल
भस्य पुण्यं पावनं धाम महाकालाख्यस्थानं यायाः गच्छेः श्रेयस्करत्वादुत स्वामिनः कं
उक्तं च स्कांदे आकाशे तारकं लिंगं पाताले हाटकेश्वरं मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा कामि
तमाप्नुयात् न केवलं मुक्तिस्थानं किंतु विलासस्थानं चेत्याह धूतेति कुवलयरजोगंधि
भिः उत्पलपरागगंधवद्भिः तोयक्रीडासु जलक्रीडासु निरतानामासक्तानां युवतीनां
स्त्रीणां स्नानैः स्नानीयचंदनादिगंधसंपर्कयोग्यैः स्नानीयैरभीष्टैर्वा स्नानमिश्रितैर्यादवः
तेन तिक्तैः सुरभिभिः कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिता इति त्वापृथः सौगं
ध्यातिशयार्थे विशेषणद्वयं गंधवत्या नाम नद्यास्तत्रत्याया मरुद्भिः वायुभिः धूतोद्या
नं कंपितान्क्रीडामिति धाम्नो विशेषणं ३६ अप्यन्यस्मिन् जलधर महाकालमासाद्य
काले स्थातव्यं तेन यत्नविषयं यावदस्तमेति भानुः कुर्वन् संध्याबलिपटहतां शूलिनः
श्लाघनीयामामंद्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानां ३७ अपीति हे जलधर हे मे
घ महाकालं नामकं चंडीशस्थानं अन्यस्मिन् संध्यातिरिक्तेऽपि काले आसाद्य प्राप्य
भाव्यं तेन त्वया स्थातव्यं त्वया स्थातव्यं स्वामिसेवार्थं कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी यावत् यावता

कालेन भानुः सूर्यः नयनविषयं दृष्टिपथं जग्मेति अग्निर्निर्गमति जलमयात् तस्यात् तस्यामि
त्वर्थः यावदित्य वध्वर्थे यावन्नाव हूसा कल्पे वधो मानेव धारणादित्यमरः किमर्थम
नेत्राह कुर्वन्निति श्लाघ्यघनी यो मम शस्त्यां स्फुलिनः शिवस्य संध्यायां वलिः पूजा
नत्रवटहतो भेरीत्वे कुर्वन् पादपनेत्रामे म्रागनीषद्भीररणागजिनानां प्रविकले
मखंडेकलं लप्यासि प्राप्यस्वसे कर्जीरिलरमहाकालनाथ वलिवठहत्वेन विनियोग
नेगजिनसापकत्वे स्यादित्यर्थः दूर पादन्यासः कालीनरशनास्त्र स्त्रीलावध्व तेर
त्वछापा त्वचित वलिभिध्वामरैः कूंनहस्ताः वेश्यास्तंजो न त्व पदसुखान न प्राप्य व
र्त्री अग्रविंदुनामो क्ष्यं ने त्वपि मधुकरश्रेणि दीर्घीनन कटाक्षान् दूरं पादन्यासोत्ति नत्र
संध्या वलो वादन्यासेः चरणानि क्षेपे नृत्योगेः करिणो रथरणाद् शनाः कांत्यो पा
सोनाः तपोकाः कृपाने रकम्मेक त्वा कृत्वाधीकमीकेत्यादिनाकर्न्नरीकः लीलया
विलासेन जेवध्वनैः कांपिनेः रत्नानां कठकमणीनां छायया कांत्या रवचिताः रचिताः
वलयग्रामरदंडा येषां नैः वालि ग्रामरदंडे च जडाविमूल पचमणीनि विश्वः चाम
रैः लोलत्वजनैः कूंनहस्ताः मनानकराः ९ तेन देशिकन्तं स्वाचिनेन दुर्लभत्वरह
स्व खद्रूकंडुक चस्याधिदिडवाचामरस्त्रजे वीणादि धंस्वावल्कुर्वीन्न त्वं न देशिकं भवे

मे०व्याव
२२

रिति वेश्याः महाकाव्यमुपन्यस्यन्तो गणिकाः नखपदेषु नखच्छिन्नु सुखान् सुखकरान्
सुखहेतोः सुखे सुखमिति शब्दार्थो वर्षस्याग्रविन्दुः प्रथमवर्षजातं प्राप्य त्वयि मधुकर
श्रेणिकाः दीर्घान् सुखकरान् जनयन्ति नाम मोक्षयन्ते त्वक्ष्यन्ति परे रूपकं नासस्तेनः सघ प्रत्यु
पकुर्वन्ती निभावः कामिनी दर्शनीयत्वेन लुब्धलोचनेषु वासना फलं सघोलं स्यात् इति
ध्वनिः ॥ २९ ॥ पद्याद्युद्धे भुंजानस्तवनं मेऽस्लेन मिलीनस्तांध्यं नेजं प्रति नैजवापुष्परजो २५
दधानः नसारमेहरवपमुपतेरा हृन्नागाजिने छोशांतो हृगस्तिमिन नयनं हृष्टमति
र्षवान्पाथ ॥ ३० ॥ पद्याद्दिति पद्यात्संध्यावस्यनेन रवमुपनेपिशावस्यन् सारमेभोऽहवा
रंभेप्रति नवजपापुष्परजो प्रत्यग्रजपाकुसुमारु[illegible]लं संध्या यो भवंस्तो ध्यनेजो
दधानः उद्वेदुन्नते भुजाएव तरवः तेषां वनं तास्मिन् मंडलेनमलीकारेण जोमिली
नः जमितो व्याप्तस्तन् कर्तृरिति: भवन्याभवस्यपत्याः हृदवत्तरा भवेत्यादि नोजीप
जेनु गागभ्राशंतो उद्दंगो गजाजिनभ यंयवोस्ते जनेए वाक्तिमितेनि भृले नयने
वास्मिन्नकमीरी नयपाभवति नयाउद्धेवास्तिमिने कैशे भयमेदरगामिनीतिप्राय
र्णवभक्तिः रज्येष्वनुरागः भावार्थो लिनप्रत्ययः हृष्टं दृष्टा वामभक्तिर्यस्य सः हृष्ट
भक्तिस्तन्नयमुपनेः गौरीदेयन्नागाजिनेगजेचर्म जजिनं चर्मेत्यमरः स्त्रीत्यमरः न २२

त्रेच्छां हरनिवर्तयत्वमेवमनस्पर्येनेभवेत्स्वर्पः गजासुरमर्दनानंतरं भगवान्तदीयमा
र्द्राजिनंभुजमंडलेबिभ्रत्तोऽवंचकारेतिप्रसिद्धिः नृत्यारंभेहरपशुपतेरितिकर्तृवसिद्धिः ष
ष्ठशाब्दस्यत्रियाः पुंलोरित्यादिनापुंवद्भावस्यदुर्वचनत्वान्नकृतः नेत्रियादिविषयविनि
निषेधात्रभक्तिशब्दस्यत्रियादिपाठादितिमंदेनशोध्यं हृदभक्तिशब्दमात्रिस्यप्रतिवि
हितंगरणव्याख्याने हृदभक्तिर्यस्येति नपुंसकपूर्वपदेऽजेप्यनिष्पत्तिमात्रवदेहृदश
ब्दलिंगविशेषस्यानुपकारत्वात्स्त्रीत्वमविवक्षितमिति भोजराजेस्तु भक्ता चेत्कर्म
साधनायामित्यनेनसूत्रेणभक्त्वनेस्त्रिमहद्भिक्त्रीपर्थित्वेभवानीभक्तारित्यादि
नोभवतिभावसाधनायांतुभक्तिर्भवान्याइत्यादिभवतीतिनदेनस्माघधिवेचित
नेमस्माभिरघुवंशससंजीवन्यांहृदभक्तिरितिजयेष्ठक्ष्वत्रनस्माध्यक्षभक्तिरितिस्य
त्रापिमननभेदेनपूर्वपदस्यनपुंसकत्वेचरूपसिद्धिरस्तीतिस्थितं ४० गच्छंतीनां
रमणवसतिंयोषितांतत्रनक्तंरुद्धालोकेनरपतिपथेसूचिभेद्यैस्तमोभिः सौदा
मिन्याकनककनिकषस्निग्धयादर्शयोर्वीतोयोत्सर्गस्तनितमुखरोमास्मभूर्विक्ल
वास्ताः ४१ इत्थंमहाकालसेवामभिधायपुनरपिनगसंचारमेवाह गच्छंतीनां

मिति नक्तं रात्रौ रमणवसतिं प्रियभवनं गच्छंतीनां योषितां जनिसा
रिकाणामित्यर्थः सूचिभिः भेद्यैः छेद्यैः जनितसांद्रैः तमोभिरंधकारैः रुद्धालोके नि
रुद्धदृष्टिप्रसारे नरपतिपथे राजमार्गे निकषो निकषः कनकस्य निकषो निकषोपले गत
रेखा तस्येव स्निग्धं तेजो यस्यास्तया त्रिषु स्निग्धं तेजसि मसृणे सांद्रकोमलयोः तेजसीति
शाब्दार्णवे सुदामाद्रिः सुदाम्न एकदिक् सौदामनी विद्युत् जनेकर्दीगित्यणा प्रत्ययः
तया उर्वीं भूमिं दर्शय किंतु तोयोत्सर्गस्तनिताभ्यां वर्षगर्जिताभ्यां मुखरः ● शब्दा
यमानः मा स्म भूः कुतः ताः योषितः विक्लवाः भीरवः ततो वर्षगर्जने कार्ये इ
त्यर्थः अत्र तोयोत्सर्गस्तनितमिति विग्रहः विशिष्टस्यैव केवलस्तनितस्याप्यनि
ष्टत्वात् तेनैव तोयोत्सर्गे जल्पात् स्तनितमिति पूर्वनिपाते शास्त्रविरोधः लक्षणहेत्वोः
क्रियायाः इत्यत्र सूत्रे विपरीतनिर्देशेन पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वज्ञापनादि
ति ४१ तां कस्यांचिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खि
न्नविद्युत्कलत्रः दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदध्वशेषं मंदायंते न खलु सुहृ
दामभ्युपेतार्थकृत्याः ४२ तामिति चिरं विलसनात् स्फुरणात् खिन्ना म्लाना वि
द्युत् नष्टिदेव कलत्रं भार्या यस्य सः भवान् सुप्ताः पारावताः कलरवाः पक्षिविशे

धायस्यां तस्यां विविक्तायामित्यर्थः पारावतः कलरव इव मरः जनसंचारस्तत्रासं
भवनस्य वेति भाव कस्यां चित्तभवनस्याग्रहस्य वक्रभोजाच्छादने उपरिभाग इत्यर्थः
जाच्छादनेस्या दूक्षभिर्गृहरत्नामितिशाब्दा [redacted] रीवो नोराज्ञिनीत्वास्तव्यदृष्टेउक्तिय
नेस्तनीत्यर्थः पुनरप्यग्रज्ञेषं मार्गज्ञेषं वाहयेत् गमयेत् नयाहि सुहृदां मित्राणां
जेम्भुवेनाः जंगीकृताः जर्थास्य प्रयोजनस्य कस्याः क्रियाः येलोजम्भुवेन सुहृद
र्थी इत्यर्थः सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः कस्याः क्रियायाः देवतयोः कार्थस्त्री कुपिने
त्रिविधित्यादवः रूद्रश्चेति चेकार लक्यानेमेदायनेस्खलुनमंदाभवति हिनविलंबइत्य
र्थः लोहितादिदालस्यः कपघातिकपीवाक् बद्ध्यान्नेनेवदं ऽस्मिन्काले नयनसलि
लेयोषितां खंडितानां ज्ञांतिं नेयं प्रणयिभिः जोवल्लीभानोस्सजोभं प्रालेयास्रं कम
लवदनात्सोपिहर्तुं नलिन्याः प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ४२
तस्मिन्निति तस्मिन्काले पूर्वोक्तस्वर्योदयकाले प्रणयिभिः प्रियतमैः खंडितानां
योषितानायिकानां शांतेन्याः संगविकृतेखंडितेष्योकषायितेत्तिद प्रकृत्तकेनयनस
लिलेजभृशोतिंनेयं नेतव्यं प्रापणीयं नयतेर्द्विकर्मकः जनोहेतोभीनोस्स्स्यस्य

वर्त्मिमार्गेजाभृशीघ्रुत्वजेनदवरकोमाभ विपक्षेजनिष्वमाह सोपिभानुःनला
न्वेवुमानिजस्यसिंसनीतिनलिनीपद्मिनीनरोवृजेनलंनानुरानिनालेत्तनास्ति
याचितिशब्दाणीचेतस्याःस्वकोनायाःस्वकमलेस्वकुसुममेववदनेतस्यात्प्र
लेयंहिममेवजेस्त्रेहतेश्रमापितेप्रत्वावक्तःप्रत्वागमःनालिन्याश्चभर्तुर्भानोर्दर्श
नेरेनोलक्ष्येनरगमनात्स्वकिनालंजेनस्वायिकरानेभर्तनरत्नाणाधीतिकरत्नं
ख्रिपतनासिनन्नसतिहस्तरोधिनीतिचगम्यतेवालिहस्तोभावःकदाइत्यमरःजेनल्या
न्यस्तपःजधिकविदूषस्यात्प्रायेणछायाविघ्नतोद्वेषःविशेषनेष्वकामिनामि
जिरोप्नावःकिंचश्रस्तोणग[redacted]मर्कमीश्रानेविकृत्वाहूघियोनरःश्रेयासिनस्य
नश्यंजिरोरवेचेभवेध्रुवमितिचचेनानेकापिहानिश्चेतिध्वनि ४३ गंभीरायाः
पयसिसरितश्चेतसीवप्रसन्नेछायात्मापिप्रकृतिसुभगोलप्स्यतेतेप्रवेशं
तस्मात्तस्याःकुमुदविशदान्यर्हसित्वंनधैर्यान्मोधीकर्तुंचवलशफरोद्वर्तन
प्रेक्षितानि ४४ गंभीरायाइति गंभीरायानामसरितःनद्याः उदात्तनायिकाच
धैर्यवतेप्रसन्नेअनुरक्तत्वात् दोषरहितेचेतसिचित्तइवनिर्मलेपयसिप्रत्न

स्यास्वभावेनसुभगः सुंदरः सुंदरेधिकभाग्यांशोदुर्दिनेनरवासरेतुरीयांशोश्रीमतिस्या
स्सुभगइतिशाब्दाफीवेनेवछायाचासावात्माचसोपिप्रतिबिंबशरीरंयाप्रवेशोत्तप्यनेसा
त्मप्रवेशमनिच्छोरपीतिभावः तस्माच्छायात्मनापिप्रवेशस्यावश्यंभावित्वात्तस्याः
गंभीरायाः कुमुदवद्विशदानिधवलानिचटुलानिशफरीघारिणाकरणमीनविशेषस्यो
उद्वर्तनान्युल्लुंठनान्येवप्रेक्षितान्यवलोकनानिवात्वमवचेद्दुलंघ्रेछंदतिशयाद्वाक्षीवेनदे
वगंभीरयास्तनुरागलिंगधैर्याद्वाध्याच्छानेधौत्यात्मोचितियावत्तमोघीकर्तुंविफलीकर्तुं
नार्हसिनानुरक्तोविप्रलंभ्यइत्यर्थः धृतेलतत्संगेनक्विस्नातितित्स्यंदस्यतामेकमुप्राप्य
सुंदरः जेचेत्वरसांपतेनरक्तोधर्मोविमुंचतीति ४४ तस्याः किंचित्करधृतमिवप्राप्तवा
नीरशाखंहृत्वानीलंसलिलवसनंमुक्तरोधोनितंबंप्रस्थानंतेकथमपिसखेलंबमा
स्यभाविज्ञातास्वादोविवृतजघनांकोविहातुंसमर्थः ४५ तस्याइति हेसखेप्राप्तवानी
रशाखावेतसशाखायेनतत्पोलंकनितंबः पश्चिमेश्रोणिभागेद्विकंठकेरठाविनियाद
वः नीलंकृष्णवर्णंतस्याः गंभीरायाः सलिलमेववसनंवस्त्रंनीलांबरधारकांचि
रहानापशमनार्थमितिप्रसिद्धिः हृत्वापनीयलंबमानस्यपीतसलिलभारात्संस

मानस्य जघनार्द्धस्यैव स्पन्दनेन वप्रस्यानं प्रयाणं कथमपि कृच्छ्रेण भावि भविष्यति ज्ञा
तास्वादोऽनुभूतरसः कः पुमान् विवृतं प्रकटितं जघनं कटिपूर्वभागो यस्यास्तां जघनं स्या
त्कटेः पूर्वश्रोणिभागावरं श्रावोरिति यादवः विहातुं त्यक्तुं समर्थः न कश्चिदित्यर्थः ४५
त्वन्निष्यन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसंपर्करम्यः स्रोतोरन्ध्रध्वनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः नी
चैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते शीतो वायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणां ४६
त्वदिति त्वन्निष्यन्देन वृष्ट्या उच्छ्वसिताया वसुधाया भूमेः गन्धस्य संपर्केण रम्यः सुरभि
रित्यर्थः स्रोतःशब्देनेन्द्रियवाचिना नासिकारन्ध्रं लक्ष्यते स्रोतांसु वेगे इन्द्रियेष्विति वि
श्वप्रकाशः स्रोतोरन्ध्रेषु नासाकुहरेषु ध्वनितं शब्दः तेन सुभगं यथा तथा दन्तिभिर्गजैः पी
यमानः वसुधागन्धलोभादाघ्रायमाण इत्यर्थः अनेन मान्द्यमुक्तं काननेषु वनेषु उदुम्बरा
णां जन्तुफलानां उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः इत्यमरः परिणमयिता परिपाकयिता
मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः शीतः शीतलो वायुः देवपूर्वं देवशब्दपूर्वं गिरिं देवगिरिमित्यर्थः उप
जिगमिषोः उपगन्तुमिच्छोः गमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः तेन वनीचैः शनैः वास्यति त्वां विजयिष्यती
त्यर्थः संबंधमात्रे विवक्षायां षष्ठी देवपूर्वं गिरिमित्यत्र देवशब्दपूर्वत्वं गिरिशब्दस्यैव न तु सं
ज्ञिनस्तदर्थस्येति संज्ञायास्संज्ञित्वाभावादवाच्यवचनं दोषमाहुरालंकारिकाः तदुक्तमेका
वल्यां यदवाच्यवचनमवाच्यवचनं हि न दिति समाधानं तु देवशब्दविशेषितेन गिरिशब्देन २५

ग्राद्वपरेणलवर्णोमेघोवगमनयोग्योदेवगिरिल्लीस्थवनइतिकथंचित्संवादः ४६ नत्र
स्कंदंनियतवसतिंपुष्पमेघीकृतात्मापुष्पासारैःस्नपयतुभवान्व्योमगंगाजलार्द्रैः
रक्षाहेतोर्नवशशिभृतावासवीनांचमूनामत्यादित्यंहुतवहमुखेसंभृतंतद्धितेजः ४७
नत्रेति नत्रदेवगिरौनियतोनिश्चितोवसतिःस्थितिर्यस्यतंनित्यवसतिंहितंनित्यवर्षः
पुराकिलतारकासुरविजयवसंतुष्टसुरप्रार्थितोवह्निगतोभवानीनंदनःस्कंदःनि
त्यमहसहशिवाभ्यांनिवसतीत्युक्तोनतत्रवसतीतिप्रसिद्धिःस्कंदंकुमारंपुष्पमेघी
कृतात्माकामरूपत्वात्पुष्पवर्षकमेघीकृतविग्रहःसन्व्योमगाजलार्द्रैराकाशगंगो
दकार्द्रैःपुष्पासारैःपुष्पसंपातैर्दीर्घसंपातमजासारइत्यमरःभवान्स्नपयतुस्नपयतु
जोपिचितंतुस्वयंकजाप्याःउत्तमत्वादितिभावःनपाचप्रांप्रस्हस्येस्वयंपजोतिचेद
वेउनमसोदरात्मजेःमध्यमायाजनेद्रुमेरघमायजनाकेयतिस्कंदस्यस्वत्वसम
र्थनायार्थीमदंन्यस्यन्ति रक्षेतितनसःभगवान्संदरइत्वर्थःविशेषप्राधान्यान्नेष
सकन्निर्दिष्टःवासवस्येमावासव्यःतस्येदमित्यणितोसां[redacted]वासवीनांचमूनांर
क्षैवहेतुःतस्यरक्षाहेतोःरक्षणाकरणेनरक्षार्थमित्यर्थःषष्ठीहेतुप्रयोगइतिषष्ठीनव
शशिभृताचंद्रमौलिनावहनीतिवहःपचाद्यच्हुतस्यवहोहुतवहःवह्निःतस्यमुखेसं

भ्रजं निचितं आदित्यमतिक्रांतमत्यादित्यं अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीययेति समासः ज्ये
ज्योतिःसंघातादुद्गच्छतो हरस्येवेदंमत्यत्वेन रमित्यर्थः जात्यपेक्षमित्यर्थः मुखग्रहणं मु
ध्यत्वसूचनार्थं तदुक्तं कंम्भरहस्ये गवांप्रश्वादिहिं जस्यांघ्रिप्रयोगितो हल्केवे वचः चरंभुचि
नरे विघातो मुखे स्ने वहिवाजिनामिति ४७ ज्योतिर्लेखावलयिगालितं यस्य वर्हं भवा
नी पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति धौतापांगे हरशशिरुचा पावकेस्तं मय
रं पश्चादद्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ४८ ज्योतिरिति ज्योतिषो तेजसो लेखा
राजयस्तासां वलयं मंडलं तस्यास्तीति तत् यो गालितं भ्रष्टं नर्मलो तस्यापत्यं वर्हं छिन्न
मित्यांशवः चस्य मयूरस्य वर्हं पिच्छं पिंछं वर्हं नपुंसकं इत्यमरः भवानी गौरी पुत्रप्रेम्णा
पुत्रस्नेहेन कुवलयस्येदीवरस्य दलेव त्रं तत्प्राप्नोतीति तत्प्रापि तद्योगियथा भवतीति त
था कर्णे करोति दलेनसह ग्रारवमील्यर्थः यद्वा दलप्रापि दलेभ्यां जिदलाहैं कर्णे त्विवं
नोत्सममीदले यरि हत्यन्तत्स्यानेवर्हं धत्तइत्यर्थः नोयस्क कुवलयदलहेयपीतिवा
ठः हेयोनिदात्र वसरंकालंणावेत्याहहरशशिरुचा शिवशिरश्चंद्रिकया धौतापांगं स्व
नो पिश्रो कूपादनिधवलितनेत्रांतं जयांगौ नेत्रयोरंता विज्यमरः पावकस्यावंपा

वकिः जनदइतिडप्रत्ययः तस्यकुमारस्वामिनः तेजःपूर्वोक्तंमत्यद्भुतंपञ्चात्सूर्याभिषेच
नानेनरंध्रद्रुः देवगिरेःकर्णेग्रहणेनगृहीतंकमलेनगृहस्मिः प्रतिध्वानमहद्भिरित्यर्थःग
र्जितैर्नर्तयेथाः स्वैकारवमार्दंगिकभावेनभगवंतमुपास्स्वेत्यर्थः ४८ आराध्येनंश
र[illegible]णभवंदेवमुल्लंघिताध्वासिद्धद्वंद्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः व्यालंबेथाः
सुरभितनयालंभजांमानयिष्यन्स्रोतोमूर्त्याभुविपरिणतांरंतिदेवस्यकीर्त्तिं ४९
आराध्येति एनंपूर्वोक्तंशराःवाणतृणानिशरोवाणोवाणतृणंदृग्मिशश्चकीवे तेषां
वनंशरवणंप्रनिरंतःशरेत्यादिनाणत्वंतत्रभवोजन्मयस्यतंशरवणभवंदेवस्कंदं
शरजन्माषडाननः इत्यमरः अथत्वीवहुव्रीहित्वधिकरणेजन्मपूर्वपदइतिवामन
स्मगानिकत्वादाभ्रयतणीपइत्याहजाराध्यउपास्यवीणिभिर्वीणावद्भिःव्रीह्या
दिनिःसिद्धद्वंद्वैःसिद्धमिथुनैर्भगवंतमुपवीणयितुमागतैरितिभावः जलकणभया
तेजलसेकस्यवीणाक्वणनप्रतिवंधकत्वान्मुक्तमार्गस्सन् उल्लंघिताध्वाव्यतिक्रां
तमार्गः किंचैतमप्यध्वानंगत्वेत्यर्थः सुरभितनयानांगवांआलंभेनसंज्ञपनेनमेतत्प्र
र्वकवधेनजातांयत्नइतिप्रयोक्तांभुविमर्त्यलोकेस्रोतोमूर्त्यास्रोतःप्रवाहरूपेणपरिणतांरूप
विशेषमापन्नांरंतिदेवस्यदशपुरपतेःराज्ञःकीर्त्तिंचर्मण्वत्याख्यांनदीमित्यर्थःमा

नपिबन्नबहुमतां करिष्यन् व्यालंबेथा व्यानम्यावतरेत्यर्थः पुराकिल राज्ञो रन्तिदे
वस्य गवालंभेष्वेकत्र संभृतात् रक्तनिस्यंदाच्चर्मराशेः काचन नदी सस्यंद सा चर्म
ण्वतीत्याख्यायते ४९ त्वय्यादातुं [illegible] जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचोरे तस्याः सिंधोः
पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहं प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो दूरमावर्ज्य दृष्टीः एकं मुक्ताग
णमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलं ५० त्वयीति शार्ङ्गिणः कृष्णस्य वर्णचोरे तत्स
वर्णे नीले इत्यर्थः त्वयि जलमादातुं ग्रहीतुं अवनते नम्रे सति पृथुमप्यधिकमपि दू
रभावाद्दूरत्वात् तनुं सूक्ष्मतया प्रतीयमानं तस्याः सिंधोः नद्याश्चर्मण्वत्याः प्रवा
हं गगने गतिर्येषां ते गगनगतयः सिद्धगंधर्वादयः अयमपि पूर्ववद्व्यज्ञोन्याधुत्तरप
देषुद्रष्टव्यः नूनं सत्वं दृष्टीः ईक्षणानि आवर्ज्य जनान्य एकं एकयष्टिकं स्थूलो मह
न् मध्ये मध्यमणिर्मध्यमः इंद्रनीलो यस्य तं भुवो देव्याः मुक्तागुणं मुक्ताहारमिव
प्रेक्षिष्यंते द्रक्ष्यंति अत्र चर्मनीलमेघसंगतस्य प्रवाहस्य भूकंठगतमुक्तागुणत्वेनोत्प्रे
क्षणादुत्प्रेक्षैवेयमिवशब्देन व्यज्यते निरन्तरकारस्तत्र तत्र भ्रान्तोपमायामिव यथा
दर्शनादन्योन्यमुपमेवेति विभ्रम ५० तामुत्तीर्य व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां
पक्ष्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभाणां कुंदक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्म २८

बिंबंपात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानां ५१ तामिति तां चर्मण्वतीं उत्तीर्य भ्रुवोल
ताइवभ्रूलताः अवमितसमासः तासां विभ्रमाः विलासाः तेषां परिचिताः कुशलाः येषु तेषां व
त्माणीति नेत्रलोमानि पक्ष्माणि तेषामुत्क्षेपाद्वीक्षितत्वेनेत्रलोमनीति प्रासृतत्वात्तेषामुपरि
डुन्नमनाद्धेतोः कृष्णशाराश्चतेः कृष्णाश्च ते शाराश्च नीलशबलाः वर्णो वर्णेनेति समा
सः कृष्णशारकोसितप्रभया इत्यादवः ततः प्रभाः प्रभावीदेवसिद्धेर्कापर्णो पुनः कृष्णायदेपा
दानेकाकृष्णशाराधान्यंधरक्तत्वेननविवादितंउपमानानुसारानेनस्वस्वाभाविकत्वस्त्री
नेत्रेषुसाम्यहिकाचीरोधादिलक्ष्यत्वाप्रसंगान्नष्टकिंचित्सज्ञावकवनेत्रूपानविषयाउपरिवि
लसंत्यः कृष्णशाराः प्रभाः येषां तेषां कुंदानि माध्यकुसुमानि माध्यंकुंदमित्यमरः तेषां
क्षेपः चालनं तस्यानुगाः अनुसारिणो ये मधुकराः तेषां श्रियं मुष्णंतीति [illegible] नपोका
नोद्दिप्यमानाकुंदानुविद्धमधुकरकल्पानामित्यर्थः दशपुरंरंतिदेवपुरंतत्रवध्वः स्त्रि
यः वधूर्जायास्नुषास्त्री चेत्यमरः तासां नेत्रकौतूहलानां नेत्राभिलाषाणां नाभिला
षइत्यीनामित्यर्थः आत्मबिंबंस्वमूर्तिंपात्रीकुर्वन्विषयीकुर्वन्प्रजगाम ५१ ब्रह्मा
वर्तंजनपदमथछायया गाहमानः क्षेत्रंक्षत्रप्रधनपिशुनंकौरवंतद्भजेथाः राजन्या

नोशितशरशतैर्यत्र गांडीवधन्वा धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि ५२ ब्रह्माव
र्तमिति सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदंतरं तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षत इति अथानं
तरं ब्रह्मावर्तं नाम जनपदं देशं छायया ऽनातपेन गाहमानः प्रविशन् न तु स्वरूपेणावी
रस्थलैराक्रमादिति विपरिहृत्यान्यतो व्रजेदिति वचनात् क्षत्रप्रधनपिशुनं अस्थ्यादिशिरःकपा
लादिमत्तया कुरुपांडवयुद्धस्य सूचकमित्यर्थः युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणमि
त्यमरः तत्प्रसिद्धं कौरवं कुरुसंबंधि क्षेत्रं भजेथाः कुरुक्षेत्रं व्रजेथाः कुरुक्षेत्रं व्रजेत्य
र्थः यत्र कुरुक्षेत्रे गांडीवं वंशोऽस्तीति गांडीवं धनुर्विशेषः गांड्यजगात्संज्ञायामिति मत्वर्थी
यो वप्रत्ययः अर्जुनस्य तु गांडीवगांडिवौ पुंनपुंसकमित्यमरः गांडीवस्य धनुर्यस्य
सः गांडीवधन्वा अर्जुनः वा संज्ञायामित्यनङादेशः शितशरशतैः तीक्ष्णबाणशतैः राज
न्यानां राज्ञां मुखानि धारापातैः उदकधारासंपातैः कमलानि त्वमिव अभ्यवर्षत् अ
भिमुखं वृष्टवान् शरवर्षेण शिरांसि चिच्छेदेत्यर्थः ५२ हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलो
चनांकां बंधुप्रीत्या समरविमुखो लांगली याः सिषेवे कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सा
रस्वतीनामंतः शुद्धस्त्वमसि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ५३ हित्वेति बंधुप्रीत्या मित्रस्ने
हेन न तु भयेन समरविमुखः युद्धनिस्पृहः लांगलमस्यास्तीति लांगली हलधरः अभि २८

मत्तरसां जमीबास्वादं तत्पारे वसा: स्वप्रियायाः लोचने एव अंकः प्रतिबिंबितत्वाद्धि
ह्नं यस्याः सो हाला सुरं सुरा हरिप्रिया हालेत्यमरः । अपि पुंस्त्वे देशभाषायां पदं इस्यत्रे सत्रे
हलेति देशभाषायां पदमपि अस्तीयवीति प्रयोगात् सखीत्याधिक्यनि अत्राजोहारवामनः । हि सखी स्वस्यां
ऽस्त्रजामवीति भावः । सा सरस्वती ९ ॥ शिवे वे सेवितवान् हे सौम्य सुभग त्वं ना सा सर
स्वत्याः न यान्द्या सा सरस्वत्यः । ता सा सरस्वती ता अपामभिगमे सेवां कृत्वा अंतः अं
तरात्मनि शुद्धो निर्मलः निर्दग्धो भविता रघुनंदन चाविनितः चः अपि सगर एव पवित्रीभ
तो भविष्यतीत्यर्थः वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् प्रत्ययः वरोमात्रे कावर्णनेवकष्ट
प्रपामः । तनुपापेन इत्यर्थः । अंतः प्रभुर्हि रेवसे पापानवाधयवहिः शुद्धोपि सन् तव धर्मा
यस्मिन्नार्थं सा सरस्वती जोलसेवीन अमवान् केवलं मद एवं अत्र निदर्शनं अत्रतो भवता पिन
गवती सरस्वती सेवितवान् इत्यर्थः ५३ तस्याः कुरुक्षेत्रात् कनखलं शैलराजावतीर्णां जो
न्होः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपंक्तिं गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः श
भोः केशग्रहणमकरोदिंदुलग्नोर्मिहस्ता ५४ तस्यादिति तस्मात् कुरुक्षेत्रात् कनख
लस्याद्रेः समीपे अनुकनखलं अनुयत्समया इत्यव्ययीभावः । जह्नोः राजर्षेः कन्यां जा
ह्नवीं गंगामितित्यावत् गच्छेः । गच्छ विध्यर्थे ॥ याजह्नवी गौरीः पार्वत्याः भ्रुकुटे

टिरचनां सा पत्न्यदोषाद्भ्रूभंगकरणं तां फेनैर्विहस्येव हसित्वेव धावल्यात्फेनानां हास
त्वेनोत्प्रेक्षणं इंदौ लग्ना ऊर्मय एव हस्ता यस्याः पुरुषायोचितमेव यह हस्तो यस्या
स्सा तन्नोक्तं सात्विकभोगे केशग्रहणं करोतीत्यर्थः काचित्स्त्री धार्ष्ट्यात् पतिकां सपत्नीमस
हमाना मन्मथात्स्वस्व वाचा भूर्भंगं प्रकटयन्ती भर्तारं संग्रहणेन स्वकीयं करोति तद्वदिति भा
वः हस्त्वं चेत्पश्चात्कुले भगीरथ प्राप्तियाभगवतोगंगातने तदादेवनेनां गंगां गंगाधरो जटा
जूटे तत्र हेलिकया मुक्ता तां जहौ ५४ तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्धलंबी
त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगंभः संसर्पंत्या सपदि भवतः स्रोतसि छायया
सौ स्यादस्थानोपगतयमुनासंगमेवाभिरामा ५५ तस्या इति सुरगज इव दिक्करीव
व्योम्नि आकाशे पश्चार्धलंबी पश्चार्धमित्यर्थः पूर्वो दरस्त्वात्साधुः तेन तल्लं
बितं इति पश्चार्धलंबि तं इति पश्चार्धलंबी स्वस्य पश्चार्धभागे तद्वोम्नि स्थित्वा पूर्वा
र्धं तज्जलोन्मुखं स्त्वत्यर्थः केचित्पश्चार्धलंबीति वदंति अच्छस्फटिकविशदं निर्दोषस्फ
टिकावदातं तस्याः गंगायाः अंभः तिर्यक्तिरश्चीनं पातुं पानार्थं त्वं तर्कयेः विचा
रयेश्चेत्तत्स्वपदि स्रोतसि प्रवाहे संसर्पंत्या संक्रामंत्या भवतः छायया प्रतिविं

वेनग्रसौगंगाग्रास्यानेप्रयागादन्यत्रैवेत्यर्थः प्रागेवयमुनासंगमोयथास्यात्तथा
भ्रमेवेत्यभिरामास्यात् ५५ आसीनानांसुरभितशिलंनाभिगंधैर्मृगाणांतस्या
एवप्रभवमचलंप्राप्यगौरंतुषारैः वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयनेतस्यशृंगेनिषण्णः शो
भांशुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपंकोपमेयाम् ५६ आसीनानामिति आसीनानामुप
विष्टानांमृगाणांकस्तूरीमृगाणांनाभ्यागंधैर्नाभिवनैः नाभिगंधैः कस्तूरीगं
धैरेवांमुद्दुवत्वात् अतएवमृगनाभिसंज्ञाचमृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरीत्यमरः
जप्यवानामभयः कस्तूर्यः नाभिः प्रधानेकस्तूरीमदेचक्वचिदीरितइतिविश्वः नासी
नेषुसुरभिताः सुरभीकृताः शिलायस्यतंतस्याः गंगायाएवप्रभवंत्वस्मादिति
प्रभवंकारणंतुषारैः हिमैः गौरंसितंअवदातंसितोगौरइत्यमरः अचलंपर्वतंप्रा
प्यविनीयतेनेनेतिविनयनंकरणेल्युट् अध्वश्रमस्यमार्गायासस्यविनयनेअ
पनोदकेतस्यहिमाद्रेः शृंगेशिखरेनिषण्णः उपविष्टस्सनशुभ्रोधवलोयस्त्रि
नयनस्यत्र्यंबकस्यवृषोवृषभः शुक्लेवृषभेवृषइत्यमरः तेनोत्खातेनअवदारि
तेनपंकेनसदृशंउपमेयांउपमातुंशक्यांशुभ्रांशोभांवक्ष्यसिवोढासिवहेर्लृट् त्रिनयनेत्यत्र
एवंवदतसंज्ञायामपिपितृतया त्वेनभवतिसुभ्रादिषुचेतिनिषेधात्तस्याः प्रभवमितिवा

मे०व्या०
३०

दिन्नाहिमाद्रौ वैवाहिकगृहविहारोच्छ्वसने ५६ तं चेद्वायौ सरति सरलस्कंधसंघट्टज
न्मा बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारा
सहस्रैरापन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानां ५७ तमिति वायौ वने वाते सरति सति वा
ति सति सरलानां देवदारुविशेषाणां स्कंधाः प्रदेशविशेषाः अस्त्री प्रकांडः स्कंधस्या
त्मूलाच्छाखावधेस्तरोरित्यमरः तेषां संघट्टेन संघर्षेणाजन्म यस्य तथोक्तः जन्मो
नरवद्धत्वोच्छ्रिकरत्यावहिश्रीहिः साधुस्थितं उल्काभिः स्फुलिंगैः क्षपिता नष्टाः
चमरीणां बालभाराः केशसमूहा येन सो यं दवः दवाग्निः दवो वने वह्निर्वा वने च वने वा
हो दवदावो दावइवेच्यते इति शाश्वतः तेहि माद्रिं बाधेत वेत् पीत येघादि एनं दवाग्निं वा
रिधाराणां सहस्रैः अलमत्यर्थं शमयितुं अर्हसि युक्तं चैतदित्याह तथाहि उत्तमानां
महतां संपदः समृद्धयः आपन्नानामार्तानां आर्तिर्दुःखं तस्याः प्रशमनमेवमप्रवान्न
वा रत्नमेवफलं प्रयोजनं यासां तास्तथोक्ता हि अतो हिमाचलस्य दवानलं त्वया
शमयितव्यमिति भावः ५७ ये संरंभोत्पतनरभसाः स्वांगभंगाय तस्मिन्मुक्ता
ध्वानं सपदि शरभा लंघयेयुर्भवंतं तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान्
के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारंभयत्नाः ५८ ये इति तस्मिन् हिमाद्रौ संरंभः कोपः ३०

संरंभः अनेको वदन्ति शब्दरूपे वेयेप्रा रंभाः अप्रवृत्यादस्तगविशेषाः प्रारंभः प्रशालभेद्या
छावदेयो क्तात्मनां नरइतिविग्रहः कृत्कः अप्रध्वा शरभो एवजेनमार्गो येननेभुवंतं सप
दिस्सांगमंगायलेघयेवुः उत्पन्नेवुः संभवनायांलिङ् भवनोदूरवतित्वात्स्वांगमंगा
तिरिक्तेकल्लेना हितलं घनस्येत्वर्थः नोन्तशरभो न नुमुल्लास्संकुल्लाः करकाः
वर्षोपलाः नास्तो वर्षिष्ठः न स्यापाने नम्रवकी र्णानवांहृतानेकुर्वीयाः कुरुध्वावि
ध्वर्येलिङ् हृदुद्रोध्यपथिहितेपनविवद्वस्यघएवप्रति तोपइतिभावः नघ्नाहि ना
रंभ्येनइतित्वारंभाः कर्मारीनेघपत्नः उपयोगः सनिष्कलो येषां तेनयोक्ताः वि
घयकर्मोपमाइत्वर्थः केवावरिभवन्दंतिरस्कारस्यानेनमृः नभवेवुःस्मुरेवेत्य
र्थः यदत्रघनोपलस्तकरइतियादवववा नाके रकप्रात्यस्यानियमतपुलिंगताभिप्रा
येण करकाणामार्थ्यप्रिरितिकेषांचिद्व्याख्यानं नदन्येनानुमन्यंते वर्षोपलस्तु कर
केत्यमरव्याख्याने क्षीरस्वामिनाकमंडलोचकरकइतिनानार्थेपुंस्यपिवक्ष्यमीति
वदताउभयलिंगताप्रकाशनाघाद्वस्यनपुलिंगताविधानेनापर्वनवस्त्रीलिं
गतानिषेधइति ननद्भिलेधोपि करकस्तुकरंजेस्यात्दाडिमेचकमंडलौ यादवेपि
दकरे चापिकरकाचघनोपलइतिविग्रहः उपाचीनवाले प्राचीनपुंजेवल्लेः प्रज्ञा

पिहारेपि दस्यभेदे करेपि चेति यादवः अर्धश्चासाविंदुश्चेत्यर्धेंदुः अर्धः खंडे सम
प्रोर्धं पुंसि विश्वः समौ लौ यस्य तस्य अर्धेंदुमौलेः शिवस्य चरणन्यासं यादन्या
सं पादन्यासं प्रकाशयत्वचनेन नम्रया लिंगनाव्यतौ वेति नकुत्रापि विरोध इति भ्रात
एव तद्भः वर्षोपलेनुकारकाकरकोपि वद्धश्च नइति ५८ नत्रव्यनंदवदिचरणन्यासम
र्धेंदुमौलेनंशश्चवात्सिध्येतच्चिनवलिं भाति नेत्रः प्रतीपाः यस्मिन्न दृष्टे करणावि
गमाद्यर्थेयुक्तपापाः कालियव्यं ने स्मिय रणराणपदप्राप्तपेश्वरद्धानाः ५९ नत्रेति
नत्रहिमाद्रेर्दुहितादिकन्यां विच्छित्तिर्लोचनं प्रकंठं शश्वकं सर्वदासि ध्येयौ निभिः सि
द्धिर्निष्पत्तियोगयोरिति विश्वः भातिः स्तुवेष्वनुरागः नयानक्षोभ तिनेत्रः परीयाः
प्रदक्षिणीकुरुपरि स्वर्वी दिरणधानोलिंगः याभिन्नकादन्यासेद्दृष्टे सति उध्दूत पा
पाः निरस्तकल्मषास्तेन उक्षाः अप्धाविश्वासाभ्यालोकयबुद्धिरिति यावन्न
नदंजः अद्धानाः अप्रदंतकोहृपसर्गवद्दू निर्वक्रव्येपुवसर्गेवत्समासः करे
णविगमान्न देहत्यागाद्दूर्ध्वं परदेहत्यागानेनेरनित्यर्थः करस्थं साधकानम्हेत्र
णात्रैद्भि वेष्वपीत्व मनः इदिरं शाखवतं यद्धरणानोप्रमयगरणानोयद्स्यानेगरणाः

प्रमयचसंरक्योर्ध्वां इतिवैजयंतीनस्यप्रातपेकल्पिष्यतेप्रातृप्राकर्यंतीत्यर्थः कृतेःप
र्वीः नवचनस्यलमर्थत्वान्नयोगेनमस्वस्तीत्यादिनाचतुर्थीअलमितिपर्याप्त्यर्थ
ग्रहणमितिभाष्यकारः अत्रवंशजेपामा [redacted] सन्निवेश्रीचरणद्वये हिमाद्रेःशंभवो
नोसिध्रुवेसन्तकर्मणा इष्टाश्रीचरणेसम्यक्साधकस्थिरयेजेनु इच्छाध्यानप्रा
णेणेहिविचरेत्तजगत्त्रयमिति शेषहृहसे ५८ शब्दायतेमधुरमनिलैः कीचकाःप
येमारणास्ससक्ताभिस्त्रिपुरविजयोगीयतेकिन्नरीभिः निहादस्तेगुरत्वेर्द्वयचेत्के
दरेबुध्वनिस्याऽसंगीतार्थीनुपभुजतेस्त्रमावीसमग्रः ६० शब्दायतइति हेमघ
अनिलैर्वायुभिः पूर्यमाणाः ध्मायमानाः कीचकाः वेणवः कीचकास्तेस्युर्येस्वनं
त्यनिलोद्धताइत्यमरः मधुरंश्रुतिसुखंयथातथाशब्दायंतेशब्दंकुर्वंति स्वनंती
त्यर्थः शब्दवैरकलहाभ्रकरवामेघेभ्यःकरं[redacted]णइतिक्यजिप्रत्ययः जेनेनवं
शवाद्यविशेषस्थलयंनि[...]कासंसक्ताभिः अन्नाभिर्वंशवाद्यानुषक्ताभिर्वा संरक्ताभिरि
तिपाठेरक्तकंठीभिरित्यर्थः किन्नरीभिः किन्नरस्त्रीभिः त्रयाणांपुराणांसमाहा
रस्त्रिपुरंतद्विजयार्थेत्यादिनासमाहारसमासः पात्रादिभ्योन्तपुंसकत्वं नस्यादिति

योगीयत्नेकंदरेषुदरीषुदरीगुकंदरोवास्त्रीत्यमरः तेनवनिर्ह्रादः मुरजेवाद्यभेदे
ध्वनिरिवमुरजोध्वनिरित्येवार्थः स्यात्तस्तेनर्हितत्र चरणसमीपपशुपतेःनित्यस
न्निहितस्यशिवस्यनृत्यनाट्यविशेषः संगीतेनोर्थसंत्रिकं संगीतेसम्यगागीतेन्यायाद
मेत्रसिद्धके तूर्यात्संगात्त्रितयेतिशाश्वतकोशेजदेवार्थः संगीतवत्तसर्वधीदयपर्ध
यर्देवलप्रयोजनंनित्यातिष्ठित्यमरः समग्रः संपूर्णोभावीतत्रभविष्यत्तरव
लंभविष्यतिगम्यादयइतिभविष्यदर्थेरविः ६० प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य
तांस्तान्विशेषान्हंसद्वारंभृगुपतियशोवर्त्मयत्क्रौंचरंध्रं तेनोदीचींदिशम
नुसरेस्तिर्यगायामशोभी श्यामःपादोबलिनियमनाभ्युद्यतस्येवविष्णोः
६१ प्रालेयेतिप्रालेयाद्रेः हिमाद्रेः उपतटंतटउपसमीपेऽव्ययंविभक्तीत्या
दिनासमीपार्थेऽव्ययीभावः तांस्तान्वीप्सयाबहुलांस्तान्विशेषानद्भुतपदार्थान्
विशेषोवयवेद्रव्येद्भुतव्योनमवत्सलनीतिशाश्वतकोशेऽतिक्रम्यपदंशमति
क्रम्येत्यर्थः हंसानांद्वारंमानसप्रस्थायिनःहंसाः क्रौंचरंध्रेणसंचरंतीत्या
गमःभृगुपतेर्जामदग्न्यस्ययशोवर्त्मयशःप्रवर्तिकारणमित्यर्थः यत्क्रौंचं

स्याद्रुः रंध्रं क्रौंचरंध्रमस्तीति तेन क्रौंचविलेन बलेर्दैत्यस्य नियमनेपि तरोऽस्य भुघन
स्य प्रवृत्तस्य विष्णोर्वामनकस्य भगवतस्त्रिविक्रमस्य प्रथमः कृष्णवर्णः पादपि
वत्तिर्धृतायामेव विलप्रवेशा येतिरश्रीनदेर्ध्यैरणशोभनंतइतिनयोक्तस्सन्नतौ छीत्ये
रितानिः पदीचौ उत्तरां दिशां भृगुसरेः गतेः पुराकिल भगवता धूर्जटेर्धनुरूपनि
षद्भ्राधीयता भृगुनंदनेन स्कंदस्पर्धया क्रौंचगिरि खरिरमलिलिप्तानविशि
खमुखेनहेलया मत्तिपुरभेदमिलाको क्रौंचमेदादेवसप्तस्य मुखं यमनेकसिंघ्र
घश्रः क्षारवारिधौतंतिविलमपि जलजालेनमाक्षालितमितिकल्लोब्द्यवने ह्य
गत्वा यो धर्मदयामुखभुजो भूत्वासितस्य स्यसंधेः कैलासस्य त्रिदश[illegible]वनितादव
रास्याप्तिपिस्याः श्रुंगो भूपेः कुमुदविशदे यो वितत्वास्थितः स्कंधप्रत्रीभूतः
प्रतिदिनमिव त्र्यंबकस्याट्टहासः इह गत्वेति क्रौंचविलनिर्गमानंतरं मुर्ध्वं चग
त्वा दशमुखस्य बाहुस्तंभुजैरुच्छ्वासितानां विश्लेषितानां प्रस्थानां सानूनां संधयो
यस्य तस्य एतेन वचनेनकोनुकसंधान उक्तः त्रिदशावरिमात्रायेषामिति त्रिदशाः
संख्ययाव्ययेत्यादिना बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ संख्येय इत्यादिना समासांतष्टजिति

ध्रारस्वामीति त्रिदशानां सुराणां वनिताः स्त्रियः तासां दर्पणस्य दर्शीभूतस्य
स्फाटिकत्वाद्बिंबग्राहिकत्वेनेदं भूतं कैलासस्य कैलासपर्वतस्य अतिथि
स्याः यः कैलासः कुमुदवद्विशदैर्निर्मलैः शृंगाणामुच्छ्रायैरुन्नतिभिः खमाका
शं वितत्य व्याप्य प्रतिदिनं दिने दिने राशीभूतः त्र्यंबकस्य त्रिलोचनस्य अट्टहा
सो निहासस्ववस्थितः ऽप्रस्थावतिप्रायाद्दोर्मा चितिया दर्वः धावल्यसाम्यात्स्वे
नोत्प्रेक्षणां हासाद्धिनोऽनुधावल्यं कचित्समपालिध्यं ६२ उत्पश्यामि त्वयि त
टगते स्निग्धभिन्नांजनाभे सद्यः कृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य शोभाम
द्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्रीमंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससी
व ६३ उत्पश्यामीति स्निग्धं मसृणं भिन्नं मर्दितं यदंजनं कज्जलं तस्याभे
वाभा यस्य तस्मिन् त्वयि तटगते सानुगते सति सद्यः कृत्तस्य छिन्नस्य द्वि
रदरदनस्य गजदंतस्य छेदवत्खंडवत् गौरस्य शुभ्रस्य तस्य कैलासस्य मेचके
श्यामले काले श्यामले मेचकादयः समाः वाससीव वस्त्रे अंसन्यस्ते स्कंधे न्यस्ते
पि ते सति हलभृतो बलभद्रस्येव स्तिमिताभ्यां निश्चलाभ्यां नयनाभ्यां प्रे ३३

णीयां दृश्यनीयां शोभां भवित्रीं भाविनीं मन्ये शोभा भविष्यतीति तर्कयामीत्यर्थः
श्रोतीवर्णोपमालंकारः ६३ हित्वा नास्मिन् भुजंगवलयं शंभुना दत्तहस्ता क्रीडाशैले
यदि च विचरेत्पादचारेण गौरी भंगीभक्त्या विरचितवपुः स्तंभितान्तर्जलौघः सोपानत्वं
कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी ६४ हित्वेति तस्मिन् क्रीडाशैले कैलासे कैलासः
कनकाद्रिश्च मेदलो गंधमादनः क्रीडार्थं पर्वते भ्रामं भो चेत्वारो पिष्टारो वपन्निति शंभु
रहस्यो शंभुना शिवेन भुजंग एव वलयं कंकणं हित्वा गौरी भीरुत्वात्त्वत्कौ दत्तहस्ता
कृतावलंबा सती गौरी पादचारेण चरणगमनेन विचरेद्यदि तत्पादमूलं तस्य तत्र भंगीनां प
र्वणां भक्त्या रचनया विरचितवपुः कृतशरीरः सन् मणिसोपानष्ठितस्त्वारोहणाय
सोपानत्वं कुरु सोपानभावं भजेत्यर्थः ६४ तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतो
यं नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वं ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे घर्मलब्धस्य
न स्यात्क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययेस्ताः ६५ तत्रेति तत्र कैलासे अव
श्यं सुरयुवतयो देवांगनाः वलयकुलिशाः नीलकंकणकोटयः शातकोटिवाचिना कुलि
शशब्देन कोटिमात्रं लक्ष्यते तैः तेन प्रहारास्तैः उद्गीर्णमुत्सृष्टं तोयं जलं येन तं

त्वां यंत्रेषु धाराः यंत्रधारा गृहत्वं कृत्रिमधारागृहत्वं नेष्यंति प्रापयिष्यंति हे सखे
रेव घर्मे निदाघे लब्धस्य प्राप्तस्य घर्मलब्धस्य लब्धत्वं वा स्य देवम् मिषु सर्वदा सर्वसमाहारान्
प्राथमिकमेघत्वोद्भावडुकमाषाढस्य प्रथमदिवसे मेघं ददर्शेति नव ताभ्यो सुरयु
वतिभ्यो मोक्षो मोचनं स्याद्यदि न तदा क्रीडालोलाः क्रीडासक्ताः श्रवणयोर्दुःखदैः नाः सु
रयुवतीः श्रवणपरुषैः कर्णकटुभिः गर्जितैः करणैः भाययेः त्रासयेः पाः अत्र हे
तुभयाभावान्नात्मनेपदं नापि षत्वमागमः ॥६५॥ हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याद
दानः कुर्वन्कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य धुन्वन्कल्पद्रुमकिसलयान्यं
शुकानीव वातैर्नानाचेष्टैर्जलदललितैर्निर्विशेस्तं नगेंद्रं ॥६६॥ हे मेघ हेमाम्भो
जानां कांचनपद्मानां प्रसवि जनकं जिद्दृक्षित्यादिना इनि प्रत्ययः मानसस्य मान
साख्यस्य सरसः सलिलं जलं आददानः पिबन्नित्यर्थः तथा ऐरावतस्य इंद्र
जस्य कामचारित्वाच्छिवसेवार्थमिंद्रागमाद्दागतस्येत्यर्थः तेन मानसजलो
दानकाले मुखपटेन या प्रीतिः तां कुर्वन् तेन वा कल्पद्रुमाणां किसलयानि पल्लवम्
नानि अंशुकानि सूक्ष्मवस्त्राणि अंशुकं वस्त्रमात्रे स्यात्परिधानोत्तरीययोः इत्यमरः ३४

वस्त्रे मुखपटे इति शब्दार्णवे स्वपातैः सेचनादिभिः धुन्वन् कंपयन् इत्यर्थः नानाः बहु
विधाः चेष्टा लीला यस्मात् तादृशो ये वृक्षैर्ललितैः क्रीडितैः नाना भवभेदैः स्तंभीन्नदने ललितं तत्र
पुष्करे अप्सरःस्त्रियो नृत्तदारुमेः क्रीडितं जानन् पश्यंश्चेत् नानुदीप्सा विनि शब्दार्णवे नेनगेंद्रके
लासकामापयेथं निर्विशेः उपभुंक्ष्वा निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरः यत्र येषु विहा
रोमित्रं गृहेषु मेघ्याः कलेशहर्मित्र्ये कैलासाः मेघपर्वतयोरंत्रं स्फटिकयोः स्फटिके चंद्रयो
षिथा विजीमूतयोरेच्छिरस्पदयोः मित्रतास्वपमिति दर्शनात् ६६ तस्योत्संगे प्रणयि
न इव स्रस्तगंगा दुकूलां न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् या वः काले व
हति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृंदं ६६ त
२५ स्येति प्रणयिनः प्रियतमस्येव तस्य कैलासस्य उत्संगे ऊर्ध्वभागे पुरे चोत्संग
चिह्नसंयोगे आदिनः पर्धत जलेपि चेति हलायुधः स्रस्तं गंगा एव दुकूलं यस्याः वस्त्रमिव गं
गा दुकूलमिव वा मित्र समासः दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रे स्यात् उत्तरीयांशुकेपि नोभुक इति शब्दा
र्णवे कामिन्यामनुगंगेव दुकूले यस्यास्तां अलकां कुबेरनगरीं दृष्ट्वा कामिना विशेषः

हे कामचारिन् त्वं पुनः त्वं पुनर्न ज्ञास्यसे नावगमिष्यसीति न किं तु ज्ञास्यस्येवेत्यर्थः
कामचारित्वात्ते पूर्वमपि बहुकृत्वो दर्शनसंभवात् ऽप्रतिज्ञानमसंभावितमेवेति निश्च
यार्थे नञ्द्वयप्रयोगः तदुक्तं स्मरन्ति निश्चयार्थाय हि प्राप्ते पुनर्नञ्द्वयप्रयोग इति उच्चैर्विमा
नाः उन्नतसप्तभूमिकभवनाः विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमिकसद्मनीति यादवः
मेघवहनमस्यानस्य चेतनाधर्ममिदं विशेषणं अन्यत्र विमानानिक्को धायायाऽलका
यो पुष्पार्कं काले मेघकाले इत्यर्थः कालस्य सर्वमेघसाधारण्यबहुपि बहुवचने
सलिलमुद्वहन्तीति सलिलोद्गारं स्रवत्सलिल [redacted] धारमित्यर्थः
अभ्रवृन्दं मेघकदम्बं कामिनी स्त्री मुक्ताजालैर्मौक्तिकसरैः ग्रथितं प्रवृत्तं तद्वदभ्रत्वात्
मौक्तिके मुक्तमिति यादवः अलकमिव चूर्णकुन्तलानि च जाता वैकवचनं अलकाश्चू
र्णकुन्तलाः इत्यमरः वहन्ति बिभर्ति अत्रैकैतस्य अनुकूलेनापकत्वं अलकाया
अस्वाधीनपतिकानायिकात्वं व्यज्यते एकाप लोनुकूलस्यादिति प्रियोपलालि
ताः स्वाधीनपतिकामनेति लक्षणात् उदाहरन्ति च लोलैवनलकप्रान्तान्तरे स्थ
पनश्च्यपनेजरीः एकोपि ने दयनकौना छायावहनुवर्तनराजि ६७ ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां संजीवनीसमाख्यायां मेघसंदेशव्याख्यायां पूर्वमेघः समाप्तः ॥

रघु: सर्ग ४

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः ॥ अथ रघुवंशस्य तुर्यसर्गतिलकः ॥ अकारदाशारदां भोजवदनावदनो चुजे ॥ सदे
दा सर्वदास्माकं संनिधिः संनिधिं क्रियात् ॥१॥ सः इति ॥ स रघुः गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजापालनाख्य
कं पुरोहितादिवाहृत प्रतिपाद्य प्राप्य दिनांते सायंकाले सवित्रा निहितं तेजः प्रतिपद्य हुताशनो ऽग्निरि
वाधिकं बभौ सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमे आदित्यस्यास्तं यन्नग्निमनुप्रविशत्यग्निं वा आदित्यः सा
यं प्रविशति इत्यादि श्रुतिप्रमाणं ॥१॥ दिलीपेति ॥ दिलीपानंतरं राज्ये प्रतिष्ठितं अवस्थितं तं रघुं निशम्या
कर्ण्य पूर्वं दिलीपकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षेण धूमो ऽस्य संजातः प्रधूमितो अग्निः संतापाग्निरुत्थितः प्र
ज्वलित इव पूर्वोभ्यधिकः संतापो ऽभूदित्यर्थः राजकर्तृकस्यापि निशमनस्यागता बुधचारात्समानकर्तृ
कत्वविरोध इत्यर्थः ॥२॥ पुरुहूतध्वज इंद्रध्वजः स किल वृष्ट्यर्थं राजभिः पूज्यत इत्युक्तं भविष्योत्तरपुरा
णे एवं जनः कुरु ते जात्राभिवृद्धिके तां युधिष्ठिरः पर्जन्यः कामवर्षी स्यात्तस्मिन्राज्ये न संशय इति पुरुहूत
ध्वजस्येव तस्य रघोर्नवाभ्युत्थानं अभ्युन्नतिं अभ्युदयं च नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः उन्नतं ऊर्ध्वं प्रस्थितं
उल्लसितं नयनं येषां पंक्तयो याः सां ताः सप्रजाः संतानाः प्रजाः प्रजाः स्यात् संततौ जन इत्युभयत्राप्यमरः
ननंदतुः ॥३॥ सममिति ॥ द्विरद इव द्विरदेंद्रवद्गामिना गच्छतीति द्विरदगामिना कर्तर्युपमाने रनाजातावि
तिणिः तेन रघुणा सममेव युगपदेव द्वयं समाक्रांतं अधिष्ठितं किं तद्द्वयं पितुरागतं पित्र्यं पितुर्यदिति यत्
प्रत्ययः सिंहासनं ऽखिलं मंडलं राष्ट्रं च ॥४॥ अथ सिंहासनारोहणानंतरं तस्य लक्ष्मीसंनिधानमाह
छायेति ॥ अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं संनिहितया लक्ष्म्या छत्रं धारयांचक्रे तमित्यत्रेत्येतत्पद्मा लक्ष्मी

121
2(E)

१

रु०टी०४ लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया इत्यमरः सा स्वयमदृश्या किल किलेति संभावनायां सती
छायामंडललक्ष्येण कान्तिपुंजानुमेयेन न तु स्वरूपतो दृश्येन छायामंडलमिसनेर्नितयज्ञानेदृश्यपेते
छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिंबमनातपः इत्युभयत्राप्यमरः तेन पद्मातपत्रेण पद्ममेवातपत्रं तेन
करणभूतेन साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्यसाम्राज्यकर्मणि मंडलाधिपत्ये दीक्षितं तं अभिषिक्तं तं भे
जे ॥५॥ अन्यथा कथमेतादृशीकान्तिसंपत्तिः रितिसंप्रतिसरस्वती सान्निध्यमाह परिकल्पितेति सरस्व
ती काले काले सर्वेष्वप्यवसरेषु योग्यकालेषु निहा वीप्सायो रितिवीप्सायां द्विर्वचनं बंदिषु परिकल्पि
तसान्निध्या कृतसंनिधाना सा गम्यतुं स्तोतुं अर्हं रघुमर्थ्याभिरर्थादनपेताभिः धर्मपथ्यर्थन्यायाद
नपेत इति यत्प्रत्ययः स्तुतिभिः स्तोत्रैः उपतस्थे देवताबुद्ध्या पूजितवतीत्यर्थः देवतार्चनादिष्वुपस्थि
रित्ति वीपतिर्वा लोकपाला स्मकमा हुस्तनुसंधये एवञ्च सति तु पादेवे पूज्या संगतिकरणपथ्यस्थिति व
र्तमानानां सादृश्यमनपदेक्ष्यति ॥६॥ मत्थिति वसुधरामनुप्रभृतिभिर्मन्वादिभिर्मान्यैः पूज्यैराजभिः भु
जा यद्यपि भुक्तैवेत्यर्थः यद्यपि सद्वधारणेऽप्यर्थे यदिच्यार्थे स्यादिति केशवः तथापि तस्मिन राज्ञि
अनन्यः पूर्वो यस्याः सा अनन्यपूर्वा न भवतीति अनन्यपूर्वा अनन्योपभुक्तेवासीत् तत्र प्रथमपविकेचानुर
क्तेवतीत्यर्थः ॥७॥ अत्र कारणमाह स हीति हि यस्मात् कारणात् स रघुः युक्तदंडतया सर्वस्य लोकस्य म
न आददे जहार कथमिव अतिशीतोष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः नञर्थेन शब्दस्य सुप्सुपेति समासः २

दक्षिणो दक्षिणस्यां दिशि अस्यमंतोनभस्यानवायुरिव मलयानिलइवेत्यर्थः युक्तादृस्तयेत्तत्र कामंदकः उद्वेजय
तितीक्ष्णेन मृदुनापरिभूयते दंडेननरपतिस्तस्माद्युक्तदंडः प्रसस्यत इति ॥८॥ मंदेति ॥ तेन रघुना
प्रजागुरोर्दिलीपविवयुः सहकारोऽस्याति सोरभः स्मृतः आम्रमकरन्दे तोरसालोऽसौ सहकारोति सौरभः इ
ष्टमरः तस्य कालेपुष्पागमे पुष्पोदयइव तेनापि गुणाधिकतया हेतुनाभिदोत्कर्षः कृता अत्यौत्सु
क्यकृतागुणेन नरश्रेष्ठः कस्तविषयः पूर्वविस्मारयतीतिभावः ॥९॥ नयेति ॥ नयविद्भिर्नीतिशा
स्त्रज्ञैर्नवेतस्मिन्राज्ञिविषयेनमपिकेत्यर्थः स धर्मपुत्रः कृदिके चोपदर्शिते तस्मिन्राज्ञिपू
र्वपक्षोऽपवाभवत् संक्रांतइत्यर्थः उत्तरपक्षोनाभूत् न संक्रांतइत्यर्थः तत्रसदसतोर्मध्ये सदेवा
भिमतंनासीत् ततराज्ञानेतुस्वनार्थमेवेत्यर्थः पक्षसाधनयोग्यार्थः पक्षः पार्थ्यगरुसाध्यसद
यवलभतित्थितिविश्यः ॥१०॥ पंचानामिति पृथिव्यादीनां पंचानांभूतानामपि गुणाजांधयः उत्कर्षमि
तिशायंपुपुषुः अत्रोत्प्रेक्षते तस्मिन्नरक्षीनाम्नि नवमहीपालेसतिसर्वेवस्तुज्ञातं नवमिवाभवत् तस्य
भूतजातस्य हीनोत्कृष्ट पूर्वगुणसंयोगादपूर्वमिवाभवदिति शेषः ॥११॥ यथेति ॥ यथा चंद्रयतिअल्हाद
यतिचंद्रः इदुं चदि आल्हादने दीर्घात्तेणादिरप्रहा प्रल्हादनात् आल्हादकारणात् अन्वर्थोऽन्वर्थनामकोऽभू
त् यथा चंद्र तपतीतितपनः सूर्यः नत्वाद्दिलाल्लुप्रहृयः प्रतापात् संतापजननादित्यर्थः तथैव स
राजा प्रकृतिरंजनादन्वर्थः सार्थको राजशब्दोऽभूत् यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात् कनिन्प्र

रघुटी० ४ देयांतो निकान्तोऽनतुरंजेस्तथा विधातूनामनेकार्थत्वाद्रंजनाद्राजेत्युक्तं ॥१२॥ काममिति ॥ विशाले
तस्य लोचने कामं यथेष्टं कर्णांतयोर्विश्रान्ते कर्णप्रान्तगते चक्षुःष्मत्ता तु चक्षुःफलं हि सर्वथा सूक्ष्मान्
कार्यार्थान् दर्शयतीति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेणैव शास्त्रदृष्टिः विवेकिना।
मिति भावः ॥१३॥ लब्धेति ॥ अथ लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपंथिनामनुरंजनप्रतिकारा
भ्यां स्थिरेकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तमेनं रघुं पंकजलक्षणा पद्मचिह्ना श्रियापि विशे
षणमेतत् शरत् द्वितीया पार्थिवश्रीः राजलक्ष्मीरिव समुपस्थिता प्राप्ता रक्षापोरजनस्य देश
नगरग्रामेषु गुप्तिसरथ्या बोधानामविसंग्रहे विलया मीनव्यावस्थापनं सा संप्लिंगितबुद्धीनर।
तिकरणे त्यागः समानार्चनं कार्याण्येव महीभूजां प्रशमनान्यतानि राज्ञो नवे ॥१४॥ निर्वृष्टि
इति ॥ निःशेषवृष्ट्या निर्वृष्टाः कृतवृष्टिकाः अतएव लघवो मेघैर्मुक्तवर्त्मा मुक्तमार्गस्तेनैव
तएव सुदुस्सहः तस्य रघोर्भानोश्च प्रतापः पौरुषमातपश्च प्रतापो प्रतापः पौरुषं तयाविदि
दिशः युगपद्दिशो व्यानशाय व्याप्ते ॥१५॥ वार्षिकमिति ॥ इंद्रो वर्षासु भवं वार्षिकं वर्षानिमि
त्तमिंद्रधनुः वर्षास्फोटगिरटकप्रय धनुः संजहार रघुर्जैत्रं जयशीले जेतरि भवात् तन्नोनात् प्र

प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः धनुर्धौ हि यस्मात्तावि दूर रघुः प्रजानामर्थस्य प्रयोजनस्य व
हिर्विजयलक्षणसाधनविषये पर्यायेण घटेत कार्मुकेपाभ्यां तौ पर्यायो घटत कार्मुके पाठान्तरे प
र्यायेणाव मः परिकामनयोस्तौ पर्यायो घटत विक्रमो द्वयोः पर्यायकरणाद्व क्लेश इति भावः॥
१६॥ पुंडरीकेति॥ पुंडरीकं सितांभोजमेवातपत्रं यस्य स तथोक्तः विकसंति काशाख्यतृ
ण कुसुमान्येव चामराणि यस्य स तथोक्तः ऋतुः शरदृतुः पुंडरीकनिभातपत्रं काशनिभचा
मरं तं रघुं विडंबयामास अनुचकार तस्य रघोः श्रियं पुनः शोभां तु न प्राप शोभासंपत्ति न प्रासुल
क्ष्मीश्रीरिव दृश्यत शाश्वतः॥१७॥ प्रसादेति॥ प्रसादेन सुमुखे तस्मिन् रघौ विशदप्रभे निर्म
लकांतौ चंद्रे च द्वयोर्विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरनुरागः समरसा समस्वादा तुल्यभागेति या
वत् रसो रागे रसस्वादादिविति विश्वः आसीत्॥१८॥ हंसेति॥ हंसानां श्रेणी नक्षत्रेषु पंक्तिषु कुमु
द्वांति येषु संतीति कुमुद्वतीं कुमुदप्रायेष्विति स्यैः कुमुद्वान्कुमुदप्राये इत्यर्थः कुमुदत्सु वेतसाभ्य
डुलत् परिषु वारिषु च तदीयानां रघुसंबंधीनां यशसां विभूतयः संपदः पर्यस्ता इव प्रसारिता इव
किमुत सुप्रसन्नस्यापायात्कयमेतो एवंव चलितमिति भावः॥१९॥ इक्ष्विति इक्षूणां छाया इक्षुच्छायं
छायाः बहुत्वमिति नपुंसकत्वं॥ तत्र निषण्णा इक्षुच्छायानिषादिन्यः शालिगोप्य इक्षुच्छायेति

३
२०८।०४

विभोतः अन्यथा बहुलेन पुंसकत्वप्रसंगात् शालीन गोपायंतीति शालिगोप्यः सस्यपालिकाः
स्त्रियः कर्मण्यण् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् गोप्तुः रक्षकस्य तस्य रघोर्गुणेभ्य उदयो यस्य
तं तद्गुणोदयं गुणोत्कर्षम् आकुमारं कुमारमारभ्य कथोद्घातः कथारंभोऽस्य तत् कुमारैर
पि स्तूयमानमित्यर्थः यशो जगुः गायंति स्म अथवा कुमारस्य सतो रघोर्याः कथा उद्घवि
त्यादयः तदारभ्याकुमारकथं तत्राप्यभिविधावव्ययीभावः आकुमारकथमुद्घातो य
स्मिन् कर्मणि गानक्रियाविशेषणमेतत् स्यादभ्यादान उद्घात इत्यमरः आकुमा
रकथोद्भूमिति पाठे कुमारस्य सतस्तस्य कथाभिरुच्चैरुद्गीतं यद्यशस्तदारभ्य यशो ज
गुरिति व्याख्येयं ॥२०॥ प्रप्रसादेति ॥ महौजसः कुंभजन्मनोऽगस्त्यस्य अगस्त्यः कुंभसंभव इत्य
मरः उदयादंभः प्रससाद प्रसन्नं बभूव महौजसो रघोरुदयात् अभिभवाशंकि द्विषतां म
नः चुक्षुभे कालुष्यं प्राप अगस्त्योदये जलानि प्रसीदंतीत्यागमः ॥२१॥ मदेति ॥ मदोदग्रा म
दोद्धताः ककुदेषामस्तीति ककुद्मंतः महाककुद इत्यर्थः यवादित्वान्मकारस्य वत्वाभावः सरि
तां कूलानि उद्रुजंतीति उद्रुजाः उदकूले रुजो वहोरिति खश्प्रत्ययः अरुर्द्विषदजंतस्य मुम् २

मागमः महोन्नतकुद्मन्तो महोक्षाः अचतुरेत्यादिना निपातनादकारान्तत्वं लीलाखेलविला
सस्तु भग्नतस्य रघोरुत्साहवतो वपुष्मतः परभञ्जकस्य विक्रमशौर्यमनुप्रापुरन्वचक्रुः ॥२२॥
प्रसवैरिति ॥ मदस्येव गन्धो येषां तैर्मदगन्धिभिः उपमानाच्चेति समासान्त इकारः सप्तपर्णानां
वृक्षविशेषाणां सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छद इत्यमरः प्रसवैः पुष्पैराहतास्ताडिता
स्य रघोर्नागा गजाः गजेऽपि नागमातङ्गावित्यमरः असूययेवाहतानिमित्तया स्पर्धयेव सप्त
धैव प्रसुस्रुवुः मदं ववृषुः प्रतिगजगन्धाभिघ्रानादिति भावः करात् कराभ्यां मेढ्रा
न्नेत्राभ्यां च मदस्रुति पालकाव्यकरान्नासारंध्राभ्यामिस्पर्धः ॥२३॥ सरित इति ॥ सरि
तो गाधास्सुप्रतराः कुर्वती पथो मार्गानाश्यानकर्दमान् शुष्कपङ्कान् कुर्वती संयोगादश्ना ते
धातोर्यः रावत इति रयतेर्निष्ठानत्वं शरत् शरदृतुः स्तं रघुं शक्तेरुत्साहशक्तेः प्रथमं
प्राक् यात्रायै चोदयामास प्रेरयामास प्रभुर्मन्त्रशक्तिसंपन्नस्य शरत्स्वयमुत्साहमु
त्पादयामासेत्यर्थः ॥२४॥ तस्मा इति ॥ वाजीनाम अश्वानां नीराजनाविधौ नीराजनास्य

शांतिकर्मणि सम्यग्विधिवद्धुतो होमसमिद्धो वह्निः प्रागता दक्षिणं प्रदक्षिणमिति तिष्ठद्गुप्रभृतित्वा
दव्ययीभावः प्रदक्षिणं या अर्चिर्ज्वाला जाता तस्या व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ उक्तं च महाज्ञा
र्चायां इद्धैः प्रदक्षिणगतो हुतभुग्नृपस्य धात्रीं ससमुद्ररशनां वशगां करोतीति वाजीग्रहणं ग
जादीनामप्युपलक्षणं तेषामपि नीराजनाविधानात् ॥२५॥ स इति ॥ गुप्तौ मूलं स्वनिवा
सस्थानं प्रत्यंतं प्रांतदुर्गं च येन स गुप्तमूलप्रत्यंतः शुद्धपार्ष्णिः उद्धृतपृष्ठशत्रुः सेनयारक्षि
तपृष्ठदेशो वा अयान्वितः शुभदैवान्वितः अयः शुभावहो विधिः इत्यमरः सः रघुः षड्विधं
मौलभृत्यादिरूपं बलं सैन्यं मौलं भृत्यं सुहृत् श्रेणी द्विषदाटविकं तथेत्यमरः आदा
रा य दिक्षां जिगीषया जेतुमिच्छया प्रतस्थे ॥२६॥ अवाकिरन्निति वयोवृद्धाः पौरयोषितः तं
रघुं प्रयांतं लाजैर्मंदरोद्धूतैः पृषतैर्विंदुभिः क्षीरोर्मयः क्षीरसमुद्रोर्मय इव वा यथा हरिं हरः
प्राचीनबर्हिषः सखेंद्रः पर्याये पुरुहूतायुधाभिधानात् तेन तुल्यः रघुरनिलेनानुकूले
वातेनोद्धुतैः केतुभिः ध्वजैः अहितान् रिपून् तर्जयन्निव भर्त्सयन्निव तर्जिभर्त्स्योरनु
दात्तेत्त्वेपि स्निग्धोद्धतैः त्वरणेनानुदात्तेत्त्वमिति तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं परिणा॥

मतस्त्रमेघतुल्यैर्गजैश्च यथाक्रमं व्योमः स्थाकाशं भुवस्तलमिव भूतलं च व्योमेव कुर्वन्न्य
यादिति पूर्णेन संबंधः॥२८॥ प्रतापेति अग्रे प्रतापः स्तेजोविशेषः स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः
कोशदंडजमित्यमरः ततः शब्दः सेनाकलकलः तदनंतरं परागो धूलिः परागः पुष्परजसि धू
लिस्नानीययोरपीति विश्वः पश्चाद्रथादि रथाश्वादिकं च तुरंगबलं इतीत्थं चतुस्कंधेव
चतुर्व्यूहेव सा चमूर्ययौ स्कंधः प्रकांडे काये सेविज्ञानादिषु पंचसु न्रपे समूहे चेति हेमः रथा
ध्या४८ नीकमिति पाठे इति शब्दो हारेण योज्यः॥२५॥ मविंति स रघुः शक्तिमत्वात्समर्थत्वात् मरुपृ
ष्ठानि र्जलस्थलीनि समानौ मरुधन्वानावित्यमरः उदंभांसि उद्धृतजलानि चकार नाव्यानौ
भिस्तार्या नदीः नाव्यं त्रिलिंगं नौतार्यमित्यमरः नौवयोधर्मतुल्येयत्प्रत्ययः सुप्रतरा सुखेन ता
रीतीयर्थश्चकार विपिनानि अरण्यानि विपिनमटव्यमरण्यमित्यमरः प्रकाशानि निर्विस्तान्धका
नि चकार तस्यागम्यं किमपि नास्तीति भावः॥२९॥ स इति महतीं सेनां स्सागरगामिनीं कुर्वे
न् स रघुः हरस्यवजटाभ्यो भ्रष्टां गंगां कर्षन् पूर्वसागरगामिनीं भगीरथः इव बभौ बधो नाम
कोऽपि नृपः कपिलदग्धानां सागराणां सुतानां पावनाय हरकिरीटाद्गंगां प्रवर्तयितारा जाय

र०टी०४ त्संबंधात्गंगां भागीरथीति गीयते ॥३२॥ त्याजितैरिति ॥ फलं लाभं वृक्षपक्षे प्रसवं च त्याजितै
स्त्यजेर्ण्यंताद्द्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः । उत्खातैः स्वपदात्त्याजितैः अन्यत्रास्थापितैर्वंकु
धाम स्थाने रणाजितैः अन्यत्र छिन्नैर्नृपैः पादपैर्दन्तिनो गजस्येव तस्य रथो मार्ग उल्वणः प्रकाशः
कौशीत प्रकाशो धूकरमुल्वणं विवद्धं स्फुटमिति यादवः ॥३३॥ पौरस्त्यानिति ॥ जयी जय
नशीलः जिदृक्षिविश्रि एवमित्यादिना इनिप्रत्ययः स रघुरेवं पुरोभवान् पौरस्त्यान् प्राच्या
न्दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् इति त्यक्प्रत्ययः तांस्तान्सर्वानित्यर्थः वीप्सायां द्विरु
क्तिः जनपदान् देशान् आक्रमन् तालीवनैः श्यामं महोदधेरुपकंठमंतिकं प्राप ॥३४॥
रिज्ञ अनम्राणामिति ॥ अनम्राणां कर्मणि षष्ठी समुद्धर्तुरुन्मूलयितुः तस्माद्रघोः सकाशा
त् भीत्रार्थानां भयहेतुरिति पंचमी सिंधुरयान्नदीवेगादिव सुह्मैः सुह्मदेशीयैः सुह्मादयः श
शब्दा जनपदवचनाः क्षत्रियमात्रे वर्त्तंते वैतसीं वेतसः संबंधिनीं वृत्तिं प्रणतिमित्यर्थः ।
आश्रित्यात्मा संरक्षितः अत्र कौटिल्यः बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो वेतसे
धर्ममातिष्ठेदिति ॥३५॥ वंगानिति ॥

२

तेनांयकः स रघुः नौभिः उद्धृतान् संनद्धान् वंगान् राज्ञः तरसा बलेन तरसी ब
लवान् रघुः स्वीकृत विघ्नः उत्खायोन्मूल्य गंगायाः स्रोतसां प्रवाहाणां अंतरेषु जयस्तंभा
न् निचखान स्थापितवान् ।।३५।। आपादेति ।। आपादपद्मं अंध्रिपद्मपर्यंतं प्रणता
अतएवोत्खाताः पूर्वमुद्धृता अथ प्रतिरोपिताः पश्चात् स्थापिता ते वंगाः कलमा इव शा
लिविशेषा इव शालयः कलमाद्याः षष्टिकाद्याः इत्यमरः ते आपादपद्मं अं
मूलपद्मपर्यंतं पादो बुध्नस्तुरीयांश इति विश्वः उत्खाताः प्रतिरोपिताः रघुं
फलैर्धनैरन्यत्र सस्यैः संवर्धयामासुः फलं फलैर्धने बीजे निष्पत्तौ भोग

६

र०टी०४

लाभयोस्तस्य इति केशवः ॥३६॥ स इति ॥ स रघुः वद्धद्विरदा एव वेतद्रू
पैस्तैः सैन्यैः कपिशां नाम नदीं करभामिति केचित्पठंति तीर्त्वा उत्कलै राज
भिर्दर्शितपथः दर्शितमार्गः सन् कलिंगाभिमुखं ययौ ॥३७॥ स इति ॥
स रघुः महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्ष
पर्वतः विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वता इति विष्णुपुरा
णात् मूर्ध्नि शीर्ष्णि दुःसहं प्रतापं यंता सारथिर्गंभीरवेदिनो द्विरद
स्य गजविशेषस्य मूर्ध्नि शीर्ष्णि निशितं अंकुशमिव न्यवेशयत् निक्षि
प्तवान् गंभेदा रुधिर आक्रमान्तस्य व्यथनादपि आत्मानं यो न जानाति

६

5

।।स गंभीरवेदितेति राजपुत्रियो चिरंकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि गं
भीरवेदी स विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः रिति स गजचर्मियो ।। ३९ ।। प्रतीति ।।
गजसाधनः स न कालिंगः कालिंगानां राज्ञा प्रजक कलिंगमगंधसूरमसादृशि
सए प्रसयः अस्त्रैरायुधैः सोरवुपक्षाणां छेदेउ पुनमु युक्तेः शीलावर्षी पर्वे
तइव प्रतिजग्राह अभियुक्त वान ।।४१।। द्विषामिति ।। काकुत्स्थो रघुः सोत्र महें
द्रो द्विषां नाराच दुर्दिनं नाराचानां वाणविशेषेणां दुर्दिनं लक्ष्यावर्षमुच्य
ते विषसह्य सहिला सदापाशासं मंगलस्नान इव विजयमंगलार्थं
अभिषिक्तो रवज्जयश्रियं प्रपेदे यतु सर्वौषधी स्नाने तं मगत्स्म रा
चकमिति जादवः ।।४०।। श्री रामचंद्राय नमः । (तांबूलीनामिति) ।।

७

२० ४०४ तां वतीर्णामिति तत्र महेंद्राद्रौ युध्यंत इति योधाः पश्चाद्वाचरचिताः कल्पिताः पातमत्तमयः पातयोग्यप्रदेशाये
स्तैस्तथोक्ताः संतः तारिकेतासवं मधंतां दूतीनां नागवल्लीनां दलैः पयः तत्र विजल्किरित्यर्थः ४१ गृहीते
ति धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः सन्नृपो रघुर्गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तस्तस्य महेंद्रनाथस्य कालिंगस्य
श्रियं जहार धर्मार्थमितिभावः मेदिनींतु न जहार शरणागतवात्सल्यादितिभावः ४२ तत इति ततः
प्राचीविजयानंतरं पल्लवतल्पगशालिना पश्चात्क्रमेणिमता वीक्ष्यादिवादिनिः वेलायाः समुद्रकूलस्य
तटेनोपांत्येनैवागस्त्येना चरितां दिशं दाक्षिणां अनाशास्यजयः अपत्तासिद्धत्वादप्रार्थनीयजयः सन्नृपयो
अगस्त्योदाक्षिणोमाशामाश्रित्य नभसि स्थितः वरुणस्यात्मजो योगी विंध्यवातापिमर्दन इति व्रत्नपुराणे ४३
सइति सरघ्रकुंजानां दानेनमदेन सुगंधिना सुरभिगंधि गंधिना गंधस्येत्यादिनाइकादेशः समासी चे
तः यद्यपि गंधस्यत्वेतदंकोत गुणग्रहणं कर्त्तव्यमति नैसर्गिक गंधविवक्षाया मैकारादेशः तथापि निरंकुशाः
कवयः तथामाघकाव्ये वब्रुरपुकद्दरगद्द सुगंधयः सततगास्ततगा नगिरो लिनिः नैषधे च अपां हि
मायन वारिधाराः स्वादुःसुगंधिः स्वदते तुषारेति नकर्मधारयान्मत्वर्थीयिरु इति निषेधादिति प्रत्ययः ।। ७

5

पसापिजघन्यएवसोनायांसमवेताः सैन्याः सैनिकाश्चत इत्यमरः सेनायांचेतिण्यप्रत्ययः सैन्यानामुपभोगे
नपरिभोगेनकावेरीनामसरितं सरितांपत्युः समुद्रस्य शंकनीयामविश्वसनीयामकरोत् संभोगचिह्न
दर्शनात् भर्तुरविश्वासोभवतीतिभावः॥४५॥बलैरिति विजिगीषोर्विजेतुमिच्छोः गताध्वनः तस्य
रघोरावासितैः सैन्यैः वलंध्वजिनीवलंसैन्यमितियादवः मरीचेषु मरीचवनेषु उद्भ्रान्ताः परिभ्रान्ताः हारीताः प
क्षिविशेषायासुताः तेषुविशेषाः हारीतोमद्गुकाद्वप्लवइत्यमरः मलयाद्रेरुपत्यकाः आसन्नाभूमयः
उपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नारूढयोरितित्यकन् अध्युषिताउपत्यकास्तुषितमित्यर्थः उपान्वध्या
ङ्वसइतिकर्मत्वे॥४६॥ससंजुरितिअश्वैः क्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः उत्पतनशीलाः अलंकृञि
त्यादिनाइष्णुच्प्रत्ययः फलरेणवः फलरजांसितुल्यगंधिषु समानगंधिषु सर्वधनीतिवदिनंतोव
हुव्रीहिः मत्तेभानांकटेषु गंडेषु ससंजुः सक्ताः गजगंडेकरटःकटःस्यादित्यमरः॥४७॥ भोगीतिचंदनानां
चंदनद्रुमाणांभोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनानांनिम्नेषु समर्पितंसज्जितंत्रिपदीछेदिनांपादशृं
खलाच्छेदकानांत्रिपदीपादबंधनमितिपादवः करिणांग्रीवासुभवंग्रैवेयिकंकंठबंधनं

८

२०टी०४ गीवाभ्यो ण्यंत्यण्प्रत्ययः नास्रंसत नस्रस्तमभूत घुद्भ्यो लुङीति परस्मैपदं पुषादित्वादङ्
इति दितामित्यादिनानकरिलोपः ४७ दिशीति दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मंदायते मंदं भव
ति लोहितादित्वात क्यष्प्रत्ययः वा क्यष इत्यात्मनेपदं दक्षिणायने तेजोमांद्यादिति भावः तस्यामे
व दिशि पांड्याः पांडूनां जनपदानां राजानः पांड्याः पंड्डोर्ड्यण्प्रत्ययः वक्तव्यः रघोः प्रतापं न विषे
हिरे न सोढवंतः सूर्यविजयिनो वि । जितवानिति नापकर्षस्य महानुत्कर्षो गम्यते ४८ ताम्रपर्णी
ति ते पांड्यास्ताम्रपर्ण्या नद्याः समेतस्य संगतस्य महोदधेः संवधिसंचितं मुक्तासारं मौक्तिकवरं सा
रो बले स्थिरांशे चेति न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिष्विति अमरः स्वं स्वकीयं संचितं यश इव तस्मै रघवे निप
त्य प्रणिपत्य ददुः प शसः श्चत्वादौपम्यं ताम्रपर्णीसंगमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्रसिद्धं ४९ सह्यमिति
असह्येति कुलकं तत्र असह्यविक्रमः स रघुः सह्यं तदाख्यं आलीनचंदनो व्याप्तचंदनद्रुमो सत्तत्पक्षे
प्रांतेषु व्याप्तचंदनानुलेपनो तस्या दक्षिणस्या दिशः स्तनाविव स्थितौ मलयदर्दुरौ नाम शैलौ यथा
कामं यथेष्टं निर्विश्याय भुक्त्वा निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरः उदकान्यस्य संतीत्वदवनुदाधेः ८

5

उदन्वानुदधौचेतिनिपातः उदन्वताद्दूरान्मुक्तं दूरतस्स्माजितंस्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणिक्तेनेतिसमा
सः पंचम्यास्तोकादिभ्य इत्यलुक् स्वस्तांभुकंमेदिन्या तितं वामिवस्थितंतंसह्यंसह्यादिमलेव्वपन
प्राप्त अतिक्रांतोवा ५० संप्रति प्राचीं दिशमभिप्रयास्यित्याह तस्येति अपरांतानां पाश्चात्यानां जयेउ
द्यतैरुद्युक्तैः अपरांतास्तु पाश्चात्या इत्यमरः विसर्पद्भिस्तस्य रघोरनीकैः सैन्यैः अनीकं तु रणे से
न्ये इति विश्वः अर्णवो रामस्य जामदग्न्यस्यास्त्रैरुत्सारितोपि सह्यं लग्न इवासीत् सैन्यं द्वितीयोर्णव
इश्यत इति भावः ५१ भयेति तेन रघुणा भयोत्सृष्टविभूषणानां केरलयोषितां अलकेषु चमू
रेणुः सेनारजश्चूर्णस्य कुंकुमादिरजसः प्रतिनिधिः कृतः एतेन योषितां पलायनं चमूनां च त
दनुधावनं च ध्वन्यते ५२ मरुलेति मरुला नाम केरल देशेषु काचन्नदी मुरवीति केचित्पठंति तस्या
मरुतेनोद्धूतमुत्थापितं कैतकं केतकीसंबंधि रजः तद्योधवारवाणानां रघुभटकंचुकानां
कंचुको वारबाणोस्त्री इत्यमरः अयत्नपटवासतां सिद्धवस्त्रवासनाद्रव्यत्वमगमत् पिष्टातः

र॰टी॰४ पट्टवासकं इत्यमरः ५३ अभ्यभूयेति चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनां वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैं
धवसप्तय इत्यमरः गात्रैरंगैः जितैः गात्रेषु शब्दायमानैः कर्त्तरि क्तः संजितैरिति वा पाठः संजतैरार्यं
तात्कर्मणि क्तः चर्मभिः कवचैः पवनोद्धूतानां ध्वनिरभ्यभूयत तिरस्कृतः ५४ खर्जूरिति
खर्जूरीणां तृणद्रुमविशेषाणां खर्जूरः केतकी तली खर्जूरी च तृणद्रुम इत्यमरः स्कंधेषु प्रकां
डेषु अस्त्री प्रकांडः स्कंधः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोरित्यमरः नद्धानां बद्धानां करिकरिणां
मदोद्भमेण मदस्रावेण सुगंधिषु गंधस्येत्यादिना इकारः कटेषु गंडेषु पुन्नागेभ्यः पुंना
गपुष्पाणि विहाय व्युत्क्रम्य पंचमी शिलीमुखाः अपतन् पेतुः अलिबाणौ शिलीमुखावित्यमरः
ततोपि सौगंध्यातिशयादिति भावः ५५ अवकाशमिति उदन्वतो दधी रामाय जामदग्न्याय अभ्यर्थि
तो याचितः सन् अवकाशं स्थानं ददौ रघवे तु अपरांतमहीपालव्याजेन करं वलिं ददौ वलिहस्तांशवः
करा इत्यमरः अपरांतानां समुद्रमध्यदेशत्वात्तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तोपचारः करदानं तु भीत्या न तु

यान्त्येति रामाद्भवोऽत्युत्कर्षः ॥५६॥ मत्तेति ॥ तत्र स रघुर्मत्तानामिभानां रदैर्नोत्कीर्णानि दंतक्षता
न्येव भावेक्तः व्यक्तानि स्फुटानि विक्रमलक्षणानि पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णावलिस्थाना
नि यस्मिंस्तं तथोक्तं चित्रकूटमेव जयस्तंभं चकार। ठमका शास्त्रिकूटो द्विरिवोत्कीर्णवर्णस्तं
भ इव रघोर्जयस्यायकोऽभूदित्यर्थः ॥५७॥ पारसीकानिति ॥ ततः स रघुः संयमी योगी तत्त्वज्ञा
नेन्द्रियाख्यानिंद्रियनामकान् रिपूनिव पारसीकान् राज्ञो जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे नतु
नेदिष्ठेन जलवर्त्मना। समुद्रपातस्यानिषिद्धत्वादिति भावः ॥५८॥ यवनीति ॥ स रघुर्यवनीनां
यवनस्त्रीणां जातेरस्त्रीविषयादिति ङीप् मुखानि पद्मानीव मुखपद्मानि उपमितसमासः ते
षां धनुर्नाममद्यं तेन दोषेण मदो मधुसंगः कार्यकारणयोरभेदेन निर्देशः तं न सेहे कथमिव
अकालेऽभ्रं घनसाधनैः पद्मप्रभवैः पाश्चात्यैः पवनैः सह दाक्षिणाय प्रातुरस्य क सरार्येत
तीया श्रृंगाराणां विकाराः शार्ङ्गिणो धन्वेषि तेषां कजितैः शब्दैः अथवा शार्ङ्गैः शृंगसं

१० वंधिभिः कुंजितैर्विज्ञेया अनुमेयाः प्रतियोद्धारः प्रतिभटा यस्मिन् रजसि तुमुलः संग्रामः तुमुलं
२० टी. अभूत तुमुलं रणसंकुलमिति विश्वः ६० भल्लेति सरघुर्भल्लापवर्जितैः बाणविशेषकृत्तैः
स्तुलीदत्तफलो भल्लः इति यादवः श्मश्रुलैः प्रवृद्धश्मश्रुरोमवद्भिः सिध्या छित्वा लूचप्रत्ययः
तेषां पाश्चात्यानां शिरोभिः सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिर्व्याप्ताभिः कृतानि क्षौद्राणि मधूनि
क्षौद्रं मधु निपानीय इत्यमरः ॥ क्षुद्राभ्रमरचटचरपाद इति संज्ञायामञ्प्रत्ययः तेषां पटलैः
स्तवकैरिव महीं तस्तार आच्छादयामास ६१ अपनीतेति शेषा हतशिष्टाः अपनीतशिरस्त्राणाः
अपसारितशीर्षत्राणाः संतः शरणागतलक्षणमेतत् तं रघुं शरणं ययुः तथा हि महात्मनां सं
रंभः संक्षोभः प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारो यस्य स प्रहृतापरकीयमौद्धत्यमेवासह्यं न
तु जीवितमिति भावः ॥६२ विनयंत इति तस्य रघोर्योद्धा भटाः आस्तीर्णान्यजिनानि रत्नानि
चर्मश्रेष्ठानि यासु ताः द्राक्षावलयानां भूमिषु मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधु १०

रसेत्यमरः मधुभिर्द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मद्यैर्विजयश्रमं युद्धखेदं विनयंतेस्म अप
नीतवंतः कर्तरि स्थेचाशरीरे कर्मणि इत्यात्मनेपदं स्म इ स्मे ति भूतार्थे लट् ६३ ततइति
ततोरघुर्भास्वान्सूर्य इव शरैर्बाणैरुस्रैः किरणैरिव किरणोस्रमयूखांशुगभस्ति
घृणिरश्मय इत्यमरः उदीच्यान् उदग्भवान्नृपान् रसा उदकादीनिवोद्धरिष्यन्को
बेरीं दिशमुदीचीं प्रतिप्रतस्थे अनेकेवशब्देन पद्मपद्मा। पद्माहृदं ही एकेनेवेवश
ब्देन सवाक्यार्थोपमा द्विधेति ६४ विनीतेति सिंधुर्नाम काश्मीरदेशस्थःकाश्चि
द् विशेषः देशे नद विशेषे द्वौ सिंधुर्ना मसरितः स्त्रियामित्यमरः सिंधोस्तीरे विचेष्ट
नैरंगपरिवर्तनैर्विनीताध्वपरिश्रमास्तस्य रघोर्वाजिनोश्वाः लग्नाः कुंकुमकेसराः
कुंकुमकेसरसकेंजल्का येषां तान् यद्वा गलग्नकुंकुमाः केसराः सटा येषां तान्स्कं
धानदुधुवुः कंपयंतिस्म इत्यर्थः तत्रेति तत्रोदीच्यां दिशि भर्तृवधेन स्फुरत्पराक्रमम

११ त्यर्थः रघुचेष्टितं रघुव्यापारः हूणराजजनपदाः क्षत्रियास्तेषामवरोधा अंतःपुरस्त्रियस्तेषां
२०री०४ कपोलेषु पाटलिम्नः ताडनाल्लौहित्यरूपस्य आदेष्टी उपदेशकं बभूव अथवा पाटलआ
शी आदेशो यस्य तद्बभूव स्वयं लेखापत इत्यर्थः ॥६८॥ कांबोजा इति कांबोजा राजानः स
मरे तस्य रघोर्वीर्यं सोढुमनीश्वराः असक्ताः संतः गजानामालाने बंधने भावे ल्युटि विभाषा
दीप तरित्यात्वं तेन परिक्लिष्टैः क्षतैः अक्षोटैः वृक्षविशेषैः सार्धमानताः ॥६९॥ तेषामिति तेषां
कांबोजानां सदश्वैर्भूयिष्ठास्तुंगा द्रविणराशयः हिरण्यानां द्रविणं हिरण्यं द्युम्नमित्यमरः
राशय एव उपदा उपायनानि उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदेत्यमरः तथापि
उत्सेका गर्वास्तेन विविशुः कोशलेश्वरं रघुं शश्वद्दशाब्दादिविविशुः मुहुः पुनः शश्वद
भीक्ष्णमसकृत्समा इत्यमरः सत्यपि गर्वकारणे न जगर्वित्यर्थः ॥७०॥ तत इति ततोऽनंतरम
श्वसाधनः सन् गौर्याः गुरुं पितरं शैलं हिमवंतमुद्धूतैरश्वखुरोद्धूतैर्धातूनां गैरिकादी ११

नो रेणाद्रुभिरस्तकूटानतस्य शृंगाणि । कूटोऽस्त्री शिखरं शृंगमित्यमरः । वर्द्धपाल्लीवास्तज्ञो इउं तत्यकूली
दर्शिताद्रिशिखरवृद्धिभ्रमो जायत इति भावः ॥६८॥ शशंसेति । तुल्यसत्त्वानां सैन्यैः समानाता
तं तेहाससे रत इति अच् प्रत्ययः तेषां सिंहानां संबंधि परिवृत्तपरावृत्त्यावलोकनेऽशपि ले वल्गी
भंगेनावलोकनं कर्तुं सेनाघोषे सेनाकलकले संभ्रमकारणे सत्यपि असंभ्रममेतः संक्षोभावि
हरं नभः प्रसह्य प्रतिषेधेऽपि समास इष्यते शशंस कथयामास सैन्यमध्ये ईर्ष्या द्योत्यते वाह्यचे
ष्टितमेवमनेः वृत्तेरनुमापकमिति भावः असंभ्रांतत्वे हेतुः तुल्यसत्त्वानामिति न हि समवलः सम
वलाद्विभेतीति भावः ॥६९॥ भूर्जेष्विति भूर्जेपत्रेषु भूर्जपत्रे भूर्जो भूर्जो मृदुकचर्मिकामितियादवः
मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः मर्मरः शुष्कपर्णानामितियादवः अयं च शुक्तिदिशब्दगणेऽन्यपि वर्त्तते
तेमपत्रं तेच मर्मरेरगरुधूपगंधिभिरिति अतो मर्मरीभूतामर्मरशब्दवंतो इत्यर्थः कीचकारंगावे
विशेषाणां ध्वनिहेतवः स्रोतुसुखावहाश्चेति भावः गंगाशीकरिणः शीतला इत्यर्थः मरुतो वाता मार्गे इ

१२
२०री०५

सिवे विरे ७१ विभ्रमभूरिरि सेनिकाः सम्भवेतामवहतीयत्रुक नमेरूणां सुरपुन्नगाणां छायासु निष
ण्णानां हृषद्रूपविष्ठानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभीभिर्वासितासंगाः सुरभिततलाः दृषदः शिलाः अ
ध्यास्य अधिष्ठाय विशश्रम विश्रांताः ॥७२॥ सरलेति सरलेषु देवदारुविशेषेषु आसक्तानियानि
मातंगानां गजानां ग्रीवाशुभवानि मेवेषामारीकंठश्रंखलानि ग्रीवाभ्यो शाचेति चकरतेठमेप्रत्ययः
तेषु स्फुरितत्विषः प्रतिफलीतभासः ओषधयः नक्तं ज्वलंतोलता विशेषाः नेतुनीयकस्य रत्नो मोह
दीपिकास्तेलेनिरपेक्ष्या आसन ७३ ॥ तस्येति ॥ तस्य रत्नोऽ सस्येषु [illegible] तेषु निवासेषु सेनानि
वेशेषु कंठरज्जुभिर्गजग्रीवैः क्षता निर्विष्टास्त्वचो येषां ते देवदारवः किरातेभ्यो वनचरेभ्यः गजा
नां वर्ष्म देहप्रमाणं ॥ वर्ष्म देहप्रमाणयो रित्यमरः शशंसुः कथितवंतः देवदारुस्कंधत्वक्क्षतेर्गजा
नामौन्नत्यमनुमीयत इत्यर्थः ७४ तत्रेति तत्र हिमाद्रौ रत्नाः पर्वतभवैः पार्वतीयैः वृक्षैः इति
छप्रसपः गणौ रुलेवसे केताख्यैः समभिः सगणानुत्सवसंकेतानउपनसमयी इंव इति महाभारते
नाराचनां बाणं विमोषाणं क्षेपणीयानां भिंडीपालानाम श्मनां च नियोधेण संध्यवेणो १२

त्वतितातनलायसमिन्तथोक्तं क्षेपरागीयोमिं हिपालः सुगोदीर्घमिहाफल इतियादवः श्वेमं
भीमपाक्रुं जेन्यरुद्रमनेत रुद्रमायोधनेजन्यमित्यमरः॥७५॥
शशंसेति॥ सः रघुः शरैर्बाणैः रुत्सवसंकेतान्नाम गणान्विरतोत्सवान्कृतवानिति पर्यायः किंन
रान्बाहोः स्वभुजयोः जयोदाहरणं जयस्य व्यापकं प्रबंधं विशेषितगायया मासगतिबुद्धि सादि
नां किंनराणां कर्मत्वं॥७६॥ परस्परेणेति॥ ते पुगणाः पर्वतवासिनो जनाः उपायनमुक्ताः पाण्याधेयो तेषु स
त्सु परस्परेणान्योन्येन राज्ञः हिमवतः सारो धनरूपो विज्ञातः हिमाद्रिणा राज्ञः सारो बलरू
पो विज्ञातः एतेन तत्र स्ववस्तुनाम न दर्पसंगणनामभूत् तदपूर्वः पराजय इति ध्वन्यते॥७७॥
तत्रेति स रघुः तत्र हिमाद्रौ अक्षोभ्यमप्रधृष्यं यशोराशिं निवेश्य निधाय पौलस्त्येन रावणे
न तुलितस्य चालितस्य कैलासस्य ह्रिया मा दददानो जनपरच्युति वा रुदतिस्त्रवत तार
कैलासमगम न्नेव प्रतिनिवृत्त इति पर्यायः नहि श्वराः परेण पराजितमभिभुंजते इति भावः
॥७८॥ चकंपे इति॥ तस्मिन्रघौ तीर्णलौहित्ये नद्यां तस्मिन्तीर्णलौहित्ये सति प्रा
ग्ज्योतिषां जनपदानामीश्वरस्तस्य रघोर्गजानामालानतां प्राप्तैः कालागुरुद्रुमैः सह चकं
पे सह चकंपे यकंपितवान्नेतिः स प्राग्ज्योतिषोश्वरः नुदुर्धर्माव्रत सूर्यं धारावर्षंच
दुर्दिनं धारावर्षं विना दुर्दिनेमूत तस्य रघोरध्वाव मर्रजो पिनप्रसेहे पताकिनां कुत

१२ एवम्प्रसहेन कृतोपीत्यर्थः ॥७९॥ तमिति ॥ कामरूपाणां नाम देशानां मीशः अधीशः स्य
रुलविक्रमं अतीन्द्रियं पराक्रमं तेरघुमित्ताः अवनमदाः करटगंडुयेषां तैः गजैः साध
रु०टी०४ मैर्मजेनागानदह्ना द्वारण गतइत्यर्थः कीदृशी यैर्नागैरन्यान् रघुर्जितानृपानुप स०३
रुरोध शत्रूणामविषह्यो रघुरिति भावः ॥८०॥ कामरूपेति ॥ कामरूपेश्वरो हेमपी
ठस्याधिदेवतां तस्य रघोः पादयोश्छायां कनकमयपादपीठव्यापिनीं कांरेश्मब
वपुष्पाणि तेषामुपाहारेण समर्पणेन नानर्च अर्चयामास ॥८१॥ इतीति ॥ जितसुर्जयशी
लः ग्लानिस्याच्छस्त्रतिस्युप्रसयः सरघुरित्यं दिशो जित्वा रथैरुद्धतं रजः छत्रशून्ये
षु रथरेकरध्वकलादितिभावः राज्ञां मोलिषु विश्रमयसं क्रामेनित्यर्थः व्यवर्त
स०इ०ति निवृत्तः ॥८२॥ सरघुः सर्वस्वं दक्षिणायस्य तं सर्वस्वदक्षिणं इति श्रुतेः विश्वजितं नाम
यज्ञमाजह्रे कृतवानित्यर्थः युक्तं चैतदित्याह सतां साधूनां वारिमुचामिवादानम
र्जनं विसर्गाय त्यागाय हि यात्रविनियोगः इत्यर्थः ॥८३॥ सत्रान्त इति काकुस्थं रघुं ॥
सत्रान्ते यज्ञान्ते छत्रपाच्छादनेयज्ञसरदानवेनाचिचेष्टमरः सविकानां सखा इति ॥ १२